

Fale Alea 'o Tonga

**KO E MINITI 'O E
FEME'A'AKI
'A E HOU'EIKIM MIPA
'O E
FALE ALEA 'O TONGA**

FIKA	8A
'Aho	Pulelulu, 19 Sune 2019

Fai 'i Nuku'alofa

HOU'EIKI M MIPA 'O E FALE ALEA

'Eiki Sea e Fale Alea

Lord Fakafanua
Ha'apai

'Eiki Fakafongonga N pele Fika 2, Vahefonua

Hou'eiki Minisit Kapineti

'Eiki Pal mia

Samuela 'Akilisi P hiva

'Eiki Tokoni Pal mia

S misi Lafu Sika

'Eiki Minisit Fonua, Ngaahi Koloa Fakaenatula

Lord Ma'afu Tukui'aulahi

'Eiki Minisit Pa'anga & Palani Fakafonua

Dr. Pohiva Tu'i'onetoa

'Eiki Minisit F fakatau'aki, Konisiuma, Fakatupu Koloa,

'Ilo Fo'ou & Ng ue 'a e Kakai

Dr. Tu'i Uata

'Eiki Minisit Polisi & T mate Afi, T naki Pa'anga & Kasitomu

M teni Tapueluelu

'Eiki Minisit Lao & Pil sone

Sione Vuna Fa'otusia

'Eiki Minisita Toutai

S misi Taelangi Fakahau

'Eiki Minisit ki he Fakamatala 'Ea, Ma'u'anga Ivi &

Ma'u'anga Fakamatala

Poasi Mataele Tei

'Eiki Minisit Mo'ui

Dr. Saia Ma'u Piukala

'Eiki Minisita Ako & Ako Ng ue

Penisimani 'Epenisa Fifita

'Eiki Minisita Ngoue

Losaline Ma'asi

Hou'eiki Fakafongonga N pele

Lord Tu'ivakan

'Eiki Fakafongonga N pele Fika 1 Tongatapu.

Lord Ma'afu

'Eiki Fakafongonga Nopele Fika 2, Tongatapu

Lord Vaha'i

'Eiki Fakafongonga N pele Fika 3 Tongatapu

Lord Tu'ilakepa

'Eiki Fakafongonga N pele Fika 1 Vava'u.

Lord Tu'i'afitu

'Eiki Fakafongonga N pele Fika 2 Vava'u.

Lord Tu'iha'angana

'Eiki Fakafongonga N pele Fika 1 Ha'apai

Lord Nuku

'Eiki Fakafongonga N pele 'Eua

Lord Fusitu'a

'Eiki Fakafongonga N pele Ongo Niua

Kau Fakafongonga Kakai

Fakafongonga Kakai 3, Tongatapu

Siaosi Sovaleni

Fakafongonga Fika 11, 'Eua

Tevita Lavemaau

Fakafongonga Fika 12, Ha'apai

Mo'ale Finau

Fakafongonga Fika 13, Ha'apai

Veivosa Taka

Fakafongonga Fika 15, Vava'u

S miu Kuita Vaipulu

Fakafongonga Fika 16, Vava'u

'Akosita Lavulavu

Fakafongonga Kakai 17, Ongo Niua

V tau Hui

**‘ASENITA FAKAANGAANGA FIKA 08A/2019
FAKATAHA ‘A E FALE ALEA ‘O TONGA**

**‘Aho : Pulelulu 19 Sune , 2019
Taimi : 10.00 pongipongi.**

Fika 01	:	Lotu
Fika 02	:	Ui ‘o e Hou’eiki Memipa ‘o e Fale Alea
Fika 03	:	Me‘a ‘a e ‘Eiki Sea ‘o e Fale Alea
Fika 04	:	KOMITI KAKATO:
		<p>4.1 Lao Ke Fakahu Atu ‘A e Pa’anga Ki he Ngaahi Ngaue ‘a e Pule’anga 2019/2020 – Lao Fika 21/2019</p> <ul style="list-style-type: none"> • Polokalama Patiseti ‘A e Pule’anga ki he Ta’u Fakapa’anga Ngata ki he ‘aho 30 Sune, 2020 • Fakamatala Patiseti 2019/2020 • Palani Ngaue ‘a e Ngaahi Potungau Fakapule’anga 2019/20 – 2021/22 • Palani Fakaangaanga Fakata’u ‘a e ‘Atita Seniale ki he 2019/2020
Fika 05	:	Ngaahi Me‘a Makehe
Fika 06	:	Kelesi

Fakahokohoko e peesi

Fale Alea ‘o Tonga.....	7
Lotu	7
Ui ‘a e Fale	7
Poaki.....	7
Me’a ‘Eiki Sea.....	7
K miti Kakato	8
Me’a e Sea	8
Tokanga ki he fokotu’utu’u ng ue Pule’anga ki he kaha’u koe’uhi ko e tu’unga masiva ‘i Tonga.....	9
Tokanga ki he ma’olunga ange tu’unga masiva & ta’ema’u ng ue f nau fakahoa ki he kakai lalahi	10
Tui ‘oku fu’u si’isi’i fau e patiseti ke tokangaekina e tu’unga masiva he fonua.....	11
Na’ina’i ki he Pule’anga ke fakatokanga’i lelei ange kinautolu nofo masiva	11
Tui Pal mia masiva kakai ko e li’aki nau ngaahi ma’u’anga mo’ui kae hiki mai ki Tongatapu	11
Tui ko e pa’anga ‘oku ne fakatupunga e nofo masiva	13
Tui ‘ikai ha taha ‘e masiva faka’ofa he fonua	13
Tokanga ki he mo’ui fakafalala ‘a e Tonga.....	14
Fakah ‘ikai ha <i>homeless</i> ‘i Tonga ni	18
Fakamahino ‘oku ‘i ai kakai ‘oku nau nofo faka’ofa mo li’ekina	19
Feinga Pule’anga ke liliu t kunga fakakaukau e kakai ‘oua mo’ui fakafalala	19
Tokanga ki he peseti 1 he Patiseti ki he ngaahi me’a fakalaum lie	23
Fakam 1 ‘ia ‘ohake ‘isiu ke malu’i mata’ikoloa ko e lotu he fonua ni	25
Tokanga ki he pa’anga faka’aho ‘inasi ai e masiva.....	26
Fehu’ia Tongatapu 3 ‘uhinga ke mai silini mei he Pangike Fakalalakalaka ‘o pule’i ‘i tu’a... ..	28
Tokanga ki he ni’ihi nau ‘i lalo he laine masiva ‘ikai ‘inasi he 5 kilu	31
Tukuhau he telefoni ki muli ko e fakakakato p ia fiema’u ‘a e Lao	32
‘Ikai mo’oni peh ‘oku tukuhau’i me’a ma’u mo’ui mei ai kakai.....	34
Tokanga ko e 61 miliona fakakatoa ia ‘u tokoni mei muli ki Tonga ni	35
Kole ‘oua takihala’i kakai ko e 61 miliona ‘alu fakahangatonu ki he masiva.....	35
Kole to’o mai ha s niti mei he 6 miliona t naki he levi ke tokoni’i ‘aki kau sipoti	38

Liliu ‘o Fale Alea.....	38
Fakafiefia ki he ng ue ki he tafa’aki ‘o e ma’u’anga ivi	39
Poupou ki he mahu’inga ng ue’aki tekinolosiá ki he fakahoko fatongia Pule’anga	39
Mahu’inga ke fai hano siofi ngaahi Lao ki hono ngaue’aki tekinolosia	40
Mahu’inga ke tokangaekina e mo’ui lelei	40
Fokotu’u na’a lava 3 kilu 6mano tokoni he vaka ki Ha’apai ke tip siti ‘aki ha’anau vaka ..	41
Fehu’ia p ‘oku tonu ke ‘ave mafai totongi mei Fale Pa’anga ki he Potung ue ‘e taha Pule’anga	42
Kole mei he 27 miliona pa’anga tokoni Gita na’a lava fakakakato polokalama langa af Ha’apai.....	42
Fakamahino Minisita Pa’anga kei faka’osi p mei Fale Pa’anga hano totongi ha sieke ki ha ng ue.....	43
Kehekehe p faka’uhinga fekau’aki mo e nofo masiva.....	43
Poloseki 15m Pangike M mani ki he to’utupu ke hiki’i hake nau mo’ui faka’ekonomika mo fakasosiale	44
Tokanga ki he palopalema ‘o e ta’ema’u ng ue to’utupu	44
Fakam l ’ia ng ue Potung ue Ako ke fakaakeake mai ‘apiako folau tahi	45
Fokotu’u ke ‘ave mei he Potung ue MOI 3 miliona ki he ma’a masani mo faka’ofa’ofa e fonua	45
Fokotu’u ke ‘inasi ngaahi ‘otu motu he 3 miliona ng ue ki he ma’a masani mo faka’ofa’ofa	46
Fehu’ia me’a ‘oku hoko ki he Poate Takimamata koe’uhi ko e silini tokoni 1 p 2 miliona ki ai	47
Kole ke fakakau ongo Niuá he ‘a’ahi m sani.....	48
Poupou Niua ki he ng ue Pule’anga ke fakafepaki’i faito’o konatapu	48
Tokoni Niua langa ng ue he tafa’aki ‘o e ako.....	48
Kole ke fakakaukau Potung ue Ako ha v henga ma’a e kau faiako ako tokamu’a	49
Fakah Tongatapu 3 ne ‘osi ‘initaneti p ongo Niua he ta’u 3 kuohili	50
Tali Pule’anga fekau’aki mo e ngaahi hia fakahoko he ‘init neti	51
Fakah Pule’anga ko e pailate’i ako tokamu’a ‘i Niua kae toki fai ng ue ki ai	52
Kole ke hiki hake pa’anga feitu’u p location allowance ma’a e ongo Niua	52
Kole ha faingamalie ako sikolasipi ma’a Niua	53
Mahu’inga ke fai’aki e langa fonua e ng ue ‘ofa fonua	54
Fakah kei tukulolo p Vava’u ki he Tu’i ‘o Tonga.....	59

Fakam 1 'ia Pule'anga ki he ng ue fekau'aki mo e lahi hono p 'usi'i ng ue'aki tekinolosia	59
Poupou ki he ng ue ke tau'i e faito'o konatapu	60
Taukave hoko atu faifatongia Falé ke sivilivi'i ng ue Pule'anga	61
Tui 'ikai taau ke 'ave pa'anga Pule'anga tauhi 'i ha Potung ue makehe mei Fale Pa'anga .	61
Tokanga ki he fokotu'u kautaha satelaite e Pule'anga	62
Mahu'inga tokangaekina Polokalama Masaní kae fakafe'unga fakamole	63
Tali Pule'anga ki hono fehu'ia 'ene Kautaha Satelaite	64
Fehu'ia p na'e 'osi fakamo'oni Pule'anga mo e Kautaha Satelaite Kasifiki	65
Faka'ikai'i Pule'anga ne 'osi fakamo'oni'i aleapau mo ha kautaha satelaite	65
Tali fekau'aki mo e hoha'a he pa'anga ki he kuletiti 'iunioni kei tauhi p Fale Pa'anga	66
(Liliu 'o Fale Alea).....	67
Kelesi.....	67
Fakam 'opo'opo Feme'a'aki Fale Alea.....	68

Fale Alea ‘o Tonga

‘Aho: Pulelulu, 19 Sune 2019

Taimi: 1005-1010 pongipongi

S tini Le’o: Me’a mai ‘Eiki Sea e Fale Alea. (*Lord Fakafanua*)

‘Eiki Sea: M l ho’omou laum lie Hou’eiki. Kole atu ke tau kamata ‘aki e lotu e ‘Eiki.

Lotu

(Na’e kau k toa ‘a e Hou’eiki M mipa ‘o e Fale Alea, ki hono hiva’i ‘a e lotu ‘a e ‘Eiki, pea ko e lava ia ‘a e lotu ki he pongipongi ni.)

Ui ‘a e Fale

‘Eiki Sea: Kalaké k taki ‘o ui e Hou’eiki.

Kalake T pile: Tapu mo e ‘Eiki Sea ‘o e Fale Alea. Tapu mo e ‘Eiki Minisit Pa’angá mo e Hou’eiki ‘o e Kapineti. Tapu mo e Hou’eiki Fakafofonga ‘o e Hou’eiki Fakafofonga N pele ‘a ‘Ene ‘Afi , kae ‘uma’ e Hou’eiki Fakafofonga ‘o e Kakai, kae ‘at ke fakahoko ‘a hono ui ‘o e Falé ni ki he ‘aho ni, ko e ‘aho Pulelulu 19 ‘o Sune, 2019.

(Na’e lele heni ‘a e tali ui ‘a e Hou’eiki M mipa).

<004>

Taimi: 1010-1015

Kalake T pile: ... (*Hoko atu p ‘a e tali ui ‘o e Fale.*) ‘Eiki Sea ko e ngata’anga taliui.

Poaki

Ko e kau poaki ko e ‘Eiki Pal mia, ‘Eiki Tokoni Pal mia, ‘Eiki Minisit Fonua, ‘Eiki Minisit Polisi, ‘Eiki N pele Tu’ilakepa poaki mai ‘i he houa pongipongi ‘o e ‘aho ni, kei hoko atu ‘a e poaki tengetangi ‘Eiki N pele Fusitu’a. Ko e toenga ‘o e Hou’eiki M mipa ‘oku ‘ikai tali e ui, tui ‘oku nau me’a t mui mai p . M l ‘Eiki Sea.

Me’a ‘Eiki Sea

‘Eiki Sea: Fakatapu ki he ‘ fio ‘a e Ta’eh mai ‘i hotau lotolotonga, tapu pea mo ‘ene ‘Afi , Tama Tu’i, Tupou VI, kae ‘uma’ e Ta’ahine Kuini, Nanasipau’u, tapu atu ki he Hou’eiki Kapineti, tapu pea mo e Hou’eiki Fakafofonga ‘o e kau N pele, tapu atu ki he Hou’eiki Fakafofonga ‘o e Kakai. Hou’eiki ko ‘etau ‘asenitá ‘oku kei tatau p ko e ng ue ‘i he K miti Kakato, ‘oku ‘ikai ke to e ‘i

ai ha me'a ko u fie lave atu ki ai he pongipongi ni, kole atu Hou'eiki ke tau liliu 'o K miti Kakato.

Kōmiti Kakato

Me'a e Sea

Sea K miti Kakato: Hou'eiki mou fakama'ama'a atu. Kole ke u faka'aonga'i p tala faka'apa'apa kuo fai 'e he Sea 'o e Fale Alea, kole ke u fakamalumu atu ai. Ka mou me'a hifo ki he'etau 'asenita. Hou'eiki ko e ki'i me'atokoni eni ke 'oatu ke mou me'a ki ai. Hang 'oku lahi ko me'atokoni pea hang 'oku lahi ange, **'E Sihova, ko koe ko homau h fanga 'i he to'u tangata kotoa p** . 'Oku 'i ai e ki'i lea 'a e ki'i motu'a p 'i motu, 'ai e pau, pea ko u tui ko e ...

<005>

Taimi: 1015-1020

Sea K miti Kakato: ... konga ia e ki'i me'atokoni ko u 'oatu ke mou me'a ki ai. **Ko Sihova hotau h fangá ia.** Kei fakamanatu atu p , Hou'eiki, ko e fo'i Lao ko ení, 'e 'osi ia 'i he 'aho 30 'o Suné, pea ko u tui ko ho'omou ngaahi feme'a'aki, he ko u tui lahi ko ho'omou mahino'i p , mou mea'i lelei p 'a e fakamatala Patiseti, ko u tui 'oku 'ikai ke to e 'i ai ha me'a ia 'e faka'uli'ulil tai. Ka mou me'a mai. Me'a mai 'a e N pele Fika 2 'o Vava'u.

Lord Tu'i' fitu: Tapu mo e Feitu'u na, Sea, pea tau fakafeta'i ki he 'Otua M fimafi, fakalaum lie lelei e Feitu'u na, pea peh ki he fakalaum lie lelei e 'Eiki Pal mia 'o Tonga, mo e Hou'eiki Minisit e Kapinetí, kae peh ki he Hou'eiki Fakafofonga ho Falé. Sea, ko e fakahoha'a 'a e motu'a ni ia, kuo kamata maama mai 'a e pepa ia ko ení, tataki 'e he Feitu'u na.

Sea K miti Kakato: M 1 .

Lord Tu'i' fitu: Pea mo e ngaahi mala'e kehekehe 'o e taukei ho'o kau M mipa ho Fale ni, ka ko u a'u au ki he faka'osi'osi ho'o pepá.

Sea K miti Kakato: Fakafeta'i.

Lord Tu'i' fitu: Hang ko ho'o me'a mai ko ená, 'oku ke faka'ilonga mai e taimi, mo e 'ahó, pea 'oku tataki ai 'a e vakai 'a e 'uhinga e motu'a ni mo 'eku fakamalanga he pongipongi ni 'i he kaveinga ng ue e hiva ko kuo fokotu'u 'e he Pule'angá, ki he fa'unga ng ue ia 'a e Pule'angá mo hono tataki e pa'anga mo e fakalalakaka 'a e fonua ni. Kiate au, Sea, 'oku 'ikai ke 'i ai ha me'a ia ai 'e fihi kiate au, he 'oku mea'i lelei p he Hou'eiki Pule'angá ia 'a e tu'unga 'o e fakalele e Pule'angá mo hono muimui'i 'o e ngaahi va'a fekau'aki.

Ka ko u hoko mai au ia, 'e Sea, ko e 'uhingá ki he peesi 76, 'a e 'uhinga 'a e kei fononga p 'a e Pule'angá, 'oua p te tau loto si'i, ko kuo ma'u e fakamatala mei he *International Monetary Fund*, fakafiem lie p e tu'unga 'o e fokotu'u kaveinga ng ue fakapa'anga fakalotofonua 'a e fonuá, pea 'oku peh ai pea mo 'etau ngaahi n , toki me'a p ki ai e Hou'eiki ia ho Fale ni, 'oku nau me'a e ngaahi ' me'a ko iá, 'a e *Exim Bank*, fekau'aki mo e toloi ko eni, fakaangalelei ta'u e 5, pea 'oku mon 'ia ai e langa ng ue mo e kaveinga 'e hiva ko eni 'a e Pule'angá. Pea 'oku hoko

hifo ai p ia, 'Eiki Sea, 'oku kamata 'eku tokangá ki he hiki p seti 'e 5 'a e totongi e ngaahi koloa 'i he ta'u kotoa p . Ka ko u lave'i, Sea, kapau kuo tu'unga fakafiem lie mei he Pangik 'a M maní, ko e hokohokoko ko eni 'o e p seti e 5 fakata'ú, malava p ke 'i ai e to e ki'i nga'unu ia 'i lotó, kapau 'e tali e Lao ko eni ho Falé, ka 'oku 'i he Pule'angá p ia, ka ko 'eku fakatokanga'i 'aku 'a e 'uhinga ko iá. Ko u 'uhinga au mei tu'a. Hang ko e 'uhinga e kaveinga Patiseti 'a e 'Eiki Minisit Pa'angá, 'i he 'uhinga 'o e **Fonua p 'a Tangatá**. He 'oku tataki ki ai 'a e 'uhinga e ' tefito'i kaveinga ko eni fakataumu'a e taki ng ue 'a e Pule'angá. Ka kimu'a mu'a iá, ka u fai atu mu'a ha'aku ki'i fakamaama ki he kaveinga ni.

Sea K miti Kakato: Ko ia.

Lord Tu'i' fitu: Ko e 'uhingá ko e taumu'a ma'a e kakaí. Ko e fakalelei 'o Vava'ú, Sea, pea uki ai he to'a 'o Vava'u ko ko 'Ulukalala, ke fai e fakalelei 'a Vava'u, pea na'e fai eni ki Makave, he ko e meimei ko Vava'u kotoá, ko 'enau fa' kotoa p , henau p kinga fakafa' , mei 'Afitu. Pea ko e fai ko eni e fu'u aleá, Sea, puke ai kinautolu. Ka ko e alea melino, tatau tofu p ia mo e fo'i keisi ko ena na'e hoko i Vava'ú, 'ia Tupouniuá, 'o puke ai e kau to'á, 'o si'i 'ave nautolu 'o fakamelemo'i 'i he fu'u p pao ava. Ko e 'osi ia e kau to'a 'o Vava'ú. Pea ko hono leá leva eni, 'a e kakai ko na'a nau mahu'inga'ia he kakaí. 'Ofa he fonua kuo mole, ko e fonuá p e tangatá. Sea, pea 'oku 'uhinga peh e anga e fakamalanga 'a e motu'a ni, 'a e fakataumu'a 'a e v sone 'a e Pule'anga ni, fekau'aki mo e lelei fakal kufua 'o e kakaí mo e lelei p ia 'o e Pule'anga 'o e Tongá. Kapau te tau 'omai 'etautolu ia 'a e sio fakatemok lati mei mulí, ko ia ia 'oku kei fai ai e feme'a'aki he ...

<006>

Taimi: 1020-1025

Lord Tu'i' fitu : ... Falé ni 'i he 'uhinga 'o e tukuhaú, pea 'oku fihi ta'engata ia Sea 'ikai to e lava ia ke fakakakato. Sea, lave'i he motu'á ni kuo fai e ng ue mei he ngaahi Pule'anga kuo 'osí, pea 'oku kei to'o fohe p e Pule'angá ni, 'oku mon 'ia ai e kau toulekeleká, ka 'oku te'eki ke 'i ai ha sistemi ia 'a Tongá ni ko e *welfare system*. Ko 'eku tui Sea, ko e hanga kotoa 'a e ngaahi palani ko eni kapau 'e lahi e pa'angá, ko u tui 'e 'i ai p 'aho 'e a'u 'a Tongá ni ki he tu'unga 'a kuo ma'u 'i muli.

Tokanga ki he fokotu'utu'u ngāue Pule'anga ki he kaha'u koe'uhi ko e tu'unga masiva 'i Tonga

Ka ko 'eku tokanga 'aku Sea 'i he ngaahi fokotu'u ng ue ki he kaha'u. Pea ko u to'o ai mei he peesi 77 'a e fa'unga tataki 'oku fai 'e he Patiseti ko eni mo e v sone 'a e Pule'angá, ki he tu'unga 'o e m siva' 'i Tonga. Mahu'inga'ia au ia ai Sea. Ko e masiva, 'i he peesi 77 ka u to'o p hangatonu p mei he me'a ...

'Eiki Minisit Polisi : Peesi fihá ko Sea fakamolemole.

Sea K miti Kakato: 77.

Lord Tu'i' fitu : Peesi 77 ka u to'o hangatonu atu p 'a e fakamatala 'oku 'omai 'e he pepá

ni. Ko e m siva 'oku ng ue'aki 'a e fakamatala 'a e savea, ki he lahi 'a e pa'anga h mai, mo e ngaahi fika faka-siale, fekau'aki mo e ngaahi me'a 'oku angamaheni 'aki hono tokoni'i e mo'ui 'a e kakaí. 'I hono fakalea 'e taha, ko e masiva, ko e fa'ahinga 'oku ma'ulalo 'enau ma'anga pa'anga 'i he kakaí. Sea, ko e fakalea ia 'o e masiva hono 'omai heni. Pea 'oku taki ia Sea ki he ki'i fo'i palakalafi ko eni hono 2 'o e peesi 77. Ko e masiva 'ango'ango 'i Tongá, 'oku ne hulu'i mai ai 'a e tafa'aki 'e taha, 'o 'etau taumu'a langa fakalalakaká, 'a ia 'oku fiema'u hono tokangaekina. Pea 'alu hifo leva ai 'e Sea, ki he ngaahi taumu'a langa fakalalakaka tu'uloá, p ko hono fakapap langí, he'etau fekau'aki ng ue fakam mani lahi, p ko e SDG 'oku 'i ai e ki'i t pile ai 'o e ngaahi ta'u: 2001, 2009, 2016. Sai, ko e masiva leva eni. Ko e 2016, 'oku fakafuofua 'a e ma'ulalo taha ki he masiva ki ha Tonga fakafuofua, pe 'oku ne ma'u p ta'ema'u ha 'aho, ko e pa'anga 'e 1.90 'i he lau pa'anga 'a 'Amelika. 'A ia kapau 'e liliu Tonga, 'oku 'i he pa'anga ia 'e 3.

Tokanga ki he ma'olunga ange tu'unga masiva & ta'ema'u ngāue fānau fakahoa ki he kakai lalahi

Sea, 'oku 'alu hifo ai 'eku fakahoha'á. Ko e me'afua eni, ko e ngaahi me'afua eni. 'Oku 'i ai e tu'unga e ngaahi 'api mo e fakatautaha foki. Ko e me'afua, ko e f nau mei he kakai lalahi, ke fakamatala 'a e ngaahi fiema'u 'a e f nau. Fakamolemole Sea 'oku hala 'eku fakahoha'a. Fakatatau ki he faka'uhinga fakafonuá, ko e peseti 'e 27 'o e kakai 'o e fonuá, 'oku nau masiva p ma'ulalo, he ma'anga pa'anga mo fusimo'omo. Ko e tu'unga 'o e masiva 'a e f nau, 'oku ma'olunga ange ia 'i he tu'unga masiva 'a e kakai lalahi, 'a ia ko e p seti 'e 33 'o e f nau 'oku nau tofanga 'i he masiva. Fakafehoanaki ia ki he p seti 'e 23 'o e kakai lalahi Sea.

Sea, ko u hanga hifo ai p ki he palakalafi hokó, 'oku fai ai e ng ue 'a e Eiki Minisit e Fefakatau'aki, pea 'oku offer ai 'e he Pule'anga ha pa'anga 'e 5 kilu. 'Oku fakataumu'a ia ki he ngaahi pisinisi ia fakak toa. Ka 'oku nofo e motu'á ni ia 'e Sea, 'i he mahu'inga ko eni 'o e lea ko e masiva ha fonua. Ko kitautolu ia kakaí, ka 'ikai ke 'i ai ha kakai, 'e 'ikai ai ha fonua ia. Pea 'oku hoko atu heni 'e Sea, ki he masiva mo e ta'ema'u ng ue, pea te u to'o p mei he pepa. 'Oku tokolahi 'aupito 'a e fa'ahinga ta'u iiki 'i Tongá ni, 'a ia 'oku nau fehangahangai mo e ta'ema'u ng ue. 'Oku laka hake he vahe vaeua 'a ia ko e p seti 'e 55 'o e tokolahi fakak toa 'o Tongá ni 'oku ta'u 24 p to e si'i ange 'a ia 'oku ofi ki he p seti 'e 34, ko e to'utupu'ia. Ko kinautolu ia 'oku 'i he ta'u motu'a 'i he vaha'a 'o e ta'u 15-24. 'I he p seti 'e 34 ko eni, ko e p seti ai 'e 51 ko e kakai tangata, p seti 'e 49 ...

<008>

Taimi: 1025-1030

Lord Tu'i' fitu: ... ko e kakai f fine, ko e *vulnerable* eni p ko e tu'u l vea ng fua eni ki ha fonua 'oku fai hano fakatokanga'i fakam mani lahi 'i he 'uhinga 'o e m siva, 'a ia na'e fa'a me'a ki ai 'a e 'Eiki Minisit Mo'ui, ko e *don't left anyone behind* p ko e 'uhinga mo'ui ko e *universal coverage*. Ko 'ene tu'u ko eni 'a e fika ko eni Sea, fakatu'ut maki 'a e tu'unga 'o e fonuá ni ki he kaha'ú. He 'oku 'ikai ke fakamatala'i mai he fika ia ko eni e p seti ko eni, ko f e lotofale ke tau sio ki ai. K ko e fo'i fika p eni ia 'e taha 'okú ne talamai ai e 'uhinga 'o e tu'unga 'o e kaha'u 'o Tongá ni, 'oku tu'u lavea ngofua.

Tui 'oku fu'u si'isi'i fau e patiseti ke tokangaekina e tu'unga masiva he fonua

Sea, ko e pa'anga 'e 5 kilu ko ení, fu'u si'isi'i fau ia ki he 'uhinga 'o e pisinisi fakak toa ha kolo, he 'ikai m nava ai 'a e fakataautaha ia ko ení. Sea, pea 'oku to e kanoni 'a e m siva ka ai ha taimi kuo 'ikai kuo tauf , 'oku 'ikai ke m nava hake ai. Ko e faito'o konatapu, ko e me'a p ia 'e fakafiem lie ki he m sivá. 'Oku 'ikai ke ngata ai 'Eiki Minisit P lisi, ko e maumau lao p 'e fai 'aki e fakafiem lie. Pea kapau ko e p seti eni 'o e f nau tupu 'i he 15-24 mo e tu'unga fakap seti 'o e fonua p 'a tangatá, p ko e fonua 'a tangatá, 'e f f hotau Tongá he kaha'ú.

Na'ina'i ki he Pule'anga ke fakatokanga'i lelei ange kinautolu nofo masiva

Sea, ko e fengaue'aki mo e ngaahi polokalama fekau'aki mo tu'apule'angá, 'oku hanga he ngaahi t keti ke langa e mo'ui 'a e kakaí, faka-m nava'i. Ko e 'uhinga p 'eku fakahoha'a 'aku Sea, na'a 'oku tau fu'u tokanga ki he me'a faka-p litikalé mo e ngaahi ' lelei 'a e t pile 'olungá kae 'ikai ai ha momo ia ke si'i ma'u mo'ui ai hang ko e folofolá, 'a e kulí 'i lalo he lalo t pilé. Sea, ko 'eku faka-tokanga p 'aku ki he Pule'angá, 'oku mahu'inga 'a e akó, mahu'inga 'a e langa Pule'angá kae to e fakatokanga'i 'a e lelei 'oku 'i he kakaí. He 'ikai m hino ia kiate kitautolu 'etau lau fika ko ení, he 'oku tau 'i Fale Aleá ni kitautolu. Ko e si'i kakai oku takai holo he hala Pule'angá mo tu'u holo he ' ve'e 'api 'utá 'o fakakaukau'i p 'e f f 'i e fu'u ng ué, 'oku fai ai 'a e fakahoha'a 'a e motu'á ni, ki ha Tonga 'e to e lelei ange 'i he kaha'ú ke tau fakatokanga'i lelei 'a e tapa k toa p 'e mo'ui ai 'a e fu'u p seti ko ení, 'e 34 mo e 51 ko ení. P seti lahi eni Sea, he 'e fa'u e Lao pea 'e to e review e me'a k toa kae 'ikai ke fai hano fakatokanga'i 'a e fu'u kakai ko 'ení, he ko e kakaí ia, ko e fonua ia 'o e kaha'ú.

Ko ia ai Sea, ko u pou pou au ki he langa ng ue kuo fai he 'e 'Eiki Minisita 'o e Takimamatá, peh ki he Potung ue Akó, ka ko 'eku tuí Sea, 'oku tonu ke to e fakataumu'a angé pea 'oku lahi 'a e ngaahi tokoni 'oku 'omai ki hotau fonuá ni, na'a kuó 'osi p ia he fanga ki'i kautaha ko eni 'oku nau toutou fakatahá, kae 'ikai ke a'u mai ke siofi e ngaahi fika ko ení, ke si'i m nava hake ai 'a e kakai 'oku tau ng ue ai he Falé ni Sea. Sea, ko 'eku na'ina'i p 'a'aku ki he Pule'angá ke fai p 'etau ng ue mo si'i faka-tokanga'i h me'a ke to e langa'i hake ai 'a e fu'u p seti ma' lunga ko ení 'Eiki Pal mia kuo 'asi mai he l pooti 'a e pepa 'a e 'Eiki Minisit Pa'angá. Ko e fakahoha'a p ia, m l .

Sea K miti K kato: M l , me'a mai P l mia.

Tui Palēmia masiva kakai ko e li'aki nau ngaahi ma'u'anga mo'ui kae hiki mai ki Tongatapu

'Eiki P l mia: Fakam l atu 'Eiki Sea he ma'u ki'i faingam lié. Tapu atu ki he Feitu'ú na kae ' ma' e toenga e Hou'eikí. Té u ki'i kamata atu p ka e toki 'oange ki he kau tangatá ni, 'oku nau nofo mo e s t tisitika ke nau tokoni atu. Ko e malanga ko eni 'oku fai 'e he Fakafofonga N pele ko ení, 'oku tau fanongo k toa ki ai, mo'oni e mo'oni. K ko e me'a ko eni ko e m siva, ko e me'a faka'atamai 'o hang ko ení Ko 'ene sio mai p ha taha he kaung 'api 'oku 'i ai 'eku k k 'oku 'ikai ke 'i ai ha'anau k , 'osi ta'elata kamata ke ta'elata ia, kapau 'e to e sio mai 'oku langa ha'aku fale ka 'oku nofo p ia he ki'i fale lelei, kamata ke ne ongo'i 'e ia 'oku 'i ai e me'a ia 'oku

faikehe. Ko e 'uhinga ia 'eku talanoa ki aí, 'oku 'i ai 'a e kakai tokolahi, hang ko 'eku laú ko e me'a faka'atamai. 'Oku lahi p 'a e me'akaí ke nau kai p kinautolu, k 'oku nau fua 'aki 'enautolu 'enau m siva, 'a honau kaung fononga ...

<000>

Taimi: 1030-1035

'Eiki Pal mia: . . . Ko e me'a ia ko 'oku ma'u honau kaung fonongá 'oku ne fua 'e ia ki ai pea tala 'e ia 'oku masiva. Kaekehe he 'ikai ko e anga ena e lau 'a e sitetisitiká. Ko e me'a 'e taha ke tau fakamanatu'i. Ko e kakai tokolahi 'o Ha'apai, te u peh 'e au ko e p seti 'e 60 'oku nau 'osi mai nautolu ki Tonga ni, mo Vava'u mo 'Eua. Ko e fehu'í, ko f fua e feitu'u 'i Tonga ni 'oku nau nofo holo aí. 'Oku 'ikai ke tau lava 'o pule'i e tau'at ina 'a e kakaí ke nau 'alú. Nau ha'u nautolu mei Ha'apai ko 'eku fakat t , tuku e 'api tukuhaú ia ai, tuku mo e hakau ko 'oku 'i ai e feké mo e ' iká, tuku mo ia ai. Ha'u ia ki heni 'oku 'ikai ke 'i ai hano 'api tukuhaú 'o'ona, 'ikai ke 'i ai ha hakau ia, ha p pao ke 'a'alo ai 'alu 'o fai 'ene f ngota 'o hang ko ia 'oku fai 'i motú, 'e masiva e tokotaha ko ení ko u talaatu.

P tangata na'a ku 'i ai 'aneafi. Mou mea'i k toa e kakai ko ení. Te u peh ko e taupotu taha ia ki laló. H mai e Pule'angá ko ení ko e 'uluaki me'a p ia na'a mau faí, mahino kia kimautolu ko e *SDG, Sustainable Development Goal*, ko e '**Oua na'a li'ekina ha taha**. Nofo 'a e k inga ko ení na'a mau leva 'o fakakaukau'i ke tau, ke kamata mei ai. Mau vahe honau ' 'apí. Ko e 'uluaki palopalema nau fehangahangai mo iá, fuoloa 'enau nofo hili ta'epau e kaha'ú pea mau leva 'o vahe. Ua, ko 'emau taki e 'uhilá 'o 'ave ki ai. 'Oku ou kole atu ke mou ki'i 'ahia P tangata he taimi ni. 'Oku 'i ai e fakalakalaka lahi. Pea te u peh , ko e, ka 'i ai ha masiva 'e kumi, ko e feitu'u ia 'e ma'u mei aí. Ka 'oku 'ikai ke nau to e peh nautolu he 'aho ni. 'E 'Eiki N pele, 'oku mo'oni ho'o 'uhingá, kae hang ko 'eku lau 'anenaí, he 'ikai ke tau, 'oku kehe 'aho ni.

Na'e nofo p kakaí takitaha nofo p hono motu. Ko u fakat t 'aki homau ki'i koló. 'Osi e p seti 'e 60 p 70 'oku 'ikai ke nau to e 'i ai nautolu, fakataha atu 'a Pukotala, H 'ano, Mui-toa, me'a tatau. Pea ko e me'a tatau 'oku hoko 'i he ngaahi motú, Vava'u, 'osi mai nautolu ki Tonga ni, mai ia 'o nofo 'i f , nofo 'i Halaano, nofo atu 'i f feitu'u, nofo hili, nofo hili he ngaahi feitu'ú 'oku 'ikai ke 'i ai hanau 'api tukuhaú 'o nautolu 'oku li'aki e 'api tukuhaú ia, 'a e me'a ko na'a nau mo'ui aí. Ko e h me'a leva 'e hokó, 'e masiva, ta'eako e f naú, m l p ni'ihí 'oku nau atu ki Nu'usila mo 'Aositel lia mo 'Amelika. Ka ko 'eku 'uhingá eni, tau fakakaukau'i ke loloto ange me'a ko ení, pea ko u talaatu e me'a ko ení. 'Oku 'ikai ke u tui au 'oku 'i ai ha fu'u kakai 'oku fiekaia he fonua ni, fiekaia 'aupito 'aupito. Kapau te tau ki he ngaahi kolo he po'ulí, 'oku faikava e m tu'á ia, 'a eni ko 'oku tau tala ko 'oku nau masivá. Ko e mamafa p kavá kae inukava p . Pea ko e taha ...

Lord Nuku: Sea, tuku mu'a ka u ki'i fakatonutonu atu p .

Sea K miti Kakato: Fakatonutonu Pal mia.

'Eiki Pal mia: Sai p .

Tui ko e pa'anga 'oku ne fakatupunga e nofo masiva

Lord Nuku: Ko 'eku fakatonutonú 'Eiki Sea, ko e 'uluakí, 'oku me'a mai e Fakafofongá ko e kau Ha'apai ko 'oku mai mei Ha'apai mo e ngaahi 'otu motú 'oku nau mai 'o nofo hili. Ko 'eku lave'i ko ki aí 'Eiki Sea 'oku 'ikai foki ke me'a heni e 'Eiki Minisit Fonuá, 'oku 'osi ma'u 'api kotoa kinautolu ia. Mahalo ka p seti 'e 3 mahalo 'oku 'ikai ma'u 'apí. Ka ko e 'uhinga 'eku fakatonutonu atú, 'oku 'ikai ko e kaung 'apí 'oku ne fakatupu e masivá. Ko e pa'anga ko 'oku ma'u faka'ahó 'oku talamai ko he sit tisitika 'a e Pule'angá, ko e pa'anga 'e 3 he 16. Ko e me'a ia 'oku fai ki ai e tokanga fakalukufuá. 'Oku 'ikai ke fai ha tokanga ki he hala fonongá, ko e masiva ko , ko 'eku fakatonutonu atú ko e pa'anga 'e 3 ko 'i he 'ahó, 'oku tonu ke fakakaukau'i Sea. Ka ko 'eku fakatonutonú, 'oku 'ikai ko e hiki mei Ha'apai, 'oku 'ikai ko hoto kaung 'apí, ko e ma'u'anga mo'uí 'oku fai ki ai e tokangá Sea ka u toki fakahoha'a atu he 'osi e me'a 'a e 'Eiki Pal mia.

Sea K miti Kakato: M 1 .

'Eiki Pal mia: M 1 . 'E, 'Eiki Minisit , Hou'eiki, ko e ma'u'anga mo'uí 'oku ma'u mei he kelekelé mo tahi. 'E ma'u mei f ha'anau mo'ui kapau 'oku li'aki e 'apí ia ha feitu'u ko he ngaahi motú. Kaekehe ko e poini ko 'oku ou loto ko ke u talanoa atu ki aí, tau to e sio ke loloto ange pea tau hanga 'o vakai'i e ' takai ko 'o e 'aho ní mo e kehekehe 'o e 'aho ní mei he kuohilí. Te u to e lave ki he me'a ko ení. Kapau te mou ki he ngaahi kolo he po'ulí, 'oku faikava e kakaí ...

<001>

Taimi: 1035-1040

'Eiki Pal mia: ... ka nau ka lukuluku 'oku lukuluku ko kakaí. Ka nau ka misinale 'oku misinale e kakaí. Ko e fo'i fehu'i ko 'oku ou fai atu he 'aho ní 'a Tonga mon 'ia, 'oku 'ikai ke 'i ai ha taha ia heni te u ongo'i au ia, ko u fakat t ki Kolomotu'a ki Sopus. Ko e mai e si'i kakai ko iá 'o nofo 'i Halaano mo e me'a ko iá ko u takai holó au 'oku 'ikai ke 'i ai ha taha ia 'e fiekaia ai tukukehe kakai 'oku ou talanoa atu ki aí ko e nofo hili holo ko e mai 'o kumikumi holo ha feitu'u ke 'o nofo ai ka 'oku nau ki'i nofo hili fakataimi. 'E hoko e me'a ko ení ko e, 'ikai ke lava 'o kumi e naunaú, hoko ia pea fanga ki'i mo e fanga ki'i fiema'u peh . Kae kehe 'oku ou fie faka'osi atu ...

Lord Tu'iha'angana: Sea ki'i tokoni ki he 'Eiki Pal miá.

Sea K miti Kakato: Pal mia ko e tokoni eni.

Lord Tu'iha'angana: Tapu mo e Feitu'ú na Sea mo e, ko e 'uhinga 'a e faifekau' ko e fiekaia fakalaum lie.

Tui 'ikai ha taha 'e masiva faka'ofa he fonua

'Eiki Pal mia: 'E tonu ange ia kapau ko e tau 'uhinga ki ai ka ko u talaatu eni ko e misinale 'a e siasí l kooti e ta'u kuo'osí. Ko e ha'u k toa mei f misinale ko iá ? Ha'u mei he ngaahi koló mo e ngaahi siasí. Ko ia 'oku ou hanga 'o 'oatu e me'a ko ení ke tau to e fakakaukau ange ki hotau

fonua ko eni ko Tonga ‘oku tau lata ai mo tau ‘ofa aí. Ko u, ‘ikai ke u ongo’i ko u fiem lie he tala ko eni ‘oku ‘i ai e kau faka’ofa ‘aupito heni. Mo’oni ia. Kapau ‘oku ‘i ai ha tamaiki ‘oku ta’eako ‘e ma’u ia ki he ‘uhinga ko eni ko u talaatu.

‘Eiki Minisit Pa’anga: Sea kole atu p ka u ki’i tokoni mu’a ki he ‘Eiki Pal mia pea mo e me’a.

Sea K miti Kakato: Pal mia, me’a mai Minisit Pa’anga.

‘Eiki Minisit Pa’anga: Tapu mo e Feitu’ú na Sea tapu pea mo e Hou’eiki M mipa ‘o e K miti Kakató. Ko e ‘uluakí p ko u fiefia ‘aupito he hanga ‘e he ‘Eiki N pele mei Vava’ú ‘o to e ki’i fakam ’ala’ala mai ‘a e kaveinga ko ia fonua p e tangata.

‘Eiki Pal mia: Sea ko u kole atu ke, ‘oku mei ‘osi ‘eku ...

‘Eiki Minisit Pa’anga: M l .

Sea K miti Kakato: Me’a mai ‘e Pal mia.

Tokanga ki he mo’ui fakafalala ‘a e Tonga

‘Eiki Pal mia: Ko e kaveinga ko ení ‘oku mahu’inga ke tau talanoa tautolu ki he m siva. Ka ‘oku, ko e kongá lahi eni ‘oku ou hanga ‘osi vahevahe atú ka ‘oku ‘i ai e me’a mahu’inga ‘e taha ‘oku ou fie lave atu ki ai. Ko e tau mo’ui fakafalalá. Tau talanoa ma’u p he *Budget Statement*. Ko e taimi ‘oku tau talanoa ai he *Budget Statement* totonu ke tau fakakaukau loloto ki ai. Ko e h e me’a ‘oku to e mai ai e ngaahi fonuá ‘o l tukupau ‘a Nu’usila kau *tax payers* ‘a f ‘o tokoni mai ke, ‘oku totonu ke tau ongo’i ‘oku tau m . ‘Oku totonu ke tau ongo’i ‘oku ‘ikai ke tau mo’ui fakafalala hang ko e ki’i tamasi’i ko ‘oku mavae pea ‘oku ‘ikai ke lava ‘o mo’ui lelei kae hang ko ‘oku ‘i ai p lea ‘oku tau fa’a fai ki ai. Ko ia ‘oku ou talaatu ‘oku ou kole atu kia moutolu tau hanga ‘o fakakaukau’i ke f lahi e me’a ko ení he ko Tongá ko e fu’u ngaahi fu’u kelekele ko ení. Kapau te tau peh atu ki he kau Siainá mou ki Kauvai homau koló ‘alu ha fo’i toko 10 ‘o ngoue’i e kelekelé mo ‘ai ha fanga pulu mo ha fanga puaka. Mahalo ko e ‘osi p ta’u ‘e taha kuo ma’a k toa. ‘Oku li’aki ‘e he kakaí honau ngaahi ‘apí ta’engaue’i kae hili ange ko iá ‘oku ‘i ai p me’a ke ma’u ai e mo’ui pea ‘oku ‘osi lahi p me’a ke ma’u ai e mo’ui.

Ko e me’a ‘oku hoko he taimi ní kuo fakapikopiko e to’utangatá. ‘Ikai ke loto e to’utangata ia ke nau to e fai ha ng ue. Talitali p ke totongi e ‘uhilá mo e ngaahi f milí mo e akó mo e misinalé mei muli. Ko e ‘ulungaanga ia ko ‘oku tau ma’u ‘i he ‘aho ní pea ko e ‘uhinga ia ‘oku tau masiva aí he ‘oku tau mo’ui fakafalala ‘oku ‘ikai ke tau falala ki hotau iví. Ko e langa ‘o ha fonua te u talaatu. ‘E langa ‘aki e kakava. Ko e langá ia. Pea ko e sivilaise e ngaahi fonua ko ‘oku taki ‘i m mani he taimi ní na’e langa ‘aki e me’a ko iá.

Ko u fa’a ‘alu ki Nu’usila mo ‘Aositel lia ‘o sio, hangatonu atu p hotau kakaí ko e ha’u mei f hangatonu p ‘o ta’utu he fu’u fale *welfare* ‘alu he hala lelei, ako e f naú. Ko e fehu’í, ko e kakava ‘a hai ‘oku ‘alu ‘o vahe aí *welfare* ai ? ‘Oku faka’ofa hotau fonuá te u talaatu ‘oku mole hotau ivi ng ué. Mole ‘aupito ia. Tau mo’ui fakafalala. Kapau ‘oku tau fie ngaahi e fonua ko ení ke

faka'ofa'ofa mo langa mo'oni mo'oni ko 'etau langa tafe e kakavá pea tau tu'u 'o ki 'uta 'o ng ue. mai e kakai 'Esiá 'o ako'i kitautolu. 'Oku 'i ai e fa'ahinga 'e ni'ihhi ...

<002>

Taimi: 1040-1045

'Eiki Pal mia: ... na'e mai ki Tonga ni hala'ata'at ha fo'i s niti. Ko eni 'oku nau mai 'o kamata 'a e falekoloa 'aki 'a e fu'u koniteina. Kuo tuku e koniteina, ka nau langa 'enautolu 'a e ngaahi fu'u *empire*. Ka ko f Tongá ia? Ko e fo'i fehu'i? 'Oku tau 'i f ? 'Oku tau fakapikopiko. 'Oku tau mo'ui fakafalala. Pea ko e me'a ia 'oku iku ki ai e fonua hotau fonua ni. Ka tau mole, ko e mole 'aki p 'a e 'uhinga ko ia. Talamai 'e he 'Otua kia 'Atama. 'Atama! Te ke ma'u e m he kakava. Ko u fa'a lea 'aki 'a e fo'i lea ko eni. Ko e fo'i *economic principle* mahu'inga taha eni na'e talaki 'i he ng ue 'Iteni. 'Atama! Te ke ma'u e m he kakava. Pea 'oku kei tu'uloa 'a e fo'i *economic principle* ko ia 'o a'u ki he 'aho ni. Pea ko ia ko u kole atu Hou'eiki. K taki p he l loa 'eku malanga. Ka ko e anga ia ko 'eku siosio atu ki he tu'unga ko 'oku 'i ai hotau fonua mo e hala fononga ko 'oku tau fou atu ai ki he kaha'u. M l 'aupito.

Sea K miti Kakato: M l .

'Eiki Minisit Pa'anga: M l . M l Sea. Ko u kole atu ke u ...

Sea K miti Kakato: Me'a mai Minisit .

'Eiki Minisit Pa'anga: Tapu mo e Feitu'u na. Pea tapu mo e Hou'eiki. Pea ko u ... na'e 'ikai, na'e 'i ai ki'i l loa 'eku malanga, ka kuo kakato p ia he me'a 'a e 'Eiki Pal mia. Na'a ku 'osi fakahoko atu foki. Ko e me'a eni 'oku fa'a tala kia kima'utolu. Kuo pau ke tau ma'u 'a e m he kakava. Na'e 'osi fakahoko atu p ia 'i he *Budget Statement*. Pea 'ikai ke u to e afe ki ha to e me'a, ko kuo 'osi fai 'a e fakam ló p ki h . Te u toki talanoa p au ki he ki'i fo'i lea he'eku fiefia e ma'u 'a e ki'i totonu e hisit lia 'o e ki'i fo'i lea ko eni na'e 'ai 'aki 'emau Patiseti. Ka ko 'eku kole p 'a'aku ki he Fakafofonga. Na'e 'osi fakahoko atu foki, 'oku *direct* 'a e polokalama 'a e Pule'anga ke *informal sector* p ko e kakai masiva 'a ia ke hiki ki 'olunga. Ka 'oku ne me'a mai foki ko e 5 kilu 'oku si'isi'i. Pea na'e 'osi fakahoko atu, 'oku 'i ai mo e fo'i n 2.9 miliona ki he fanga ki'i kakai iiki. Ka 'oku to e kole mai foki 'a e Fakafofonga 'Eua ia, ke to e 'oange 'a e 1 miliona tupu ia ki he kakai lalahi. Ko ia, ko e 'osi ia 'a e ki'i me'a ko ia. Ka ko ia 'oku 'ai p ke fakahoko atu, te tau feinga ke hanga ki he masiva kae tuku e kau tama ko 'i 'olunga 'i he fungavaka.

Kapau te ke me'a hifo Sea, ki he peesi 88. Ko hono fakaikiiki atu ia, 'a e tokoni ko ia 'oku lolotonga fai 'e he Pule'anga, ki he *informal sector*. 'A ia 'oku fakak toa ia he taimi ni, ki he pa'anga 'e 61miliona. Ko e ngaahi polokalama kuo 'osi fai mei mu'a. Ko e fo'i pailate ena 'oku lolotonga fai 'i he taimi ni, 'a e 5 kilu. 'A ia ko e fo'i pailate ko ia, 'oku to'o ia mei he 14.5miliona ko na'e kamata. Pea ko e ngaahi *project* kehekehe ena, te ke toki me'a hangatonu p ki ai. 'Oku lolotonga lele p ia, 'i he ngaahi tapa kehekehe pea te ke, ka toki 'i ai p ha me'a, te ke toki fie me'a ki ai. Ka 'oku lolotonga fakak toa 'i he pa'anga Patiseti fakalotofonua mo e pa'anga ko ia

mo hotau ngaahi hoa ng ue mei muli. Pea mo e *underline account* 'e fakataha'i kinautolu 'o ma'u 'a e pa'anga 'e 61.6 miliona.

Ko e me'a p ia 'oku tau totonu ke mou, ke tau tokanga kitautolu ki ai ke fakasio 'a e ngaahi polokalama ko ena 'oku lele, ke tau sio 'oku 'osi ange 'a e fai 'a e ng ue ko ia. Ma'u 'a e ola 'oku tau loto ke ma'u. M I Sea.

Sea K miti Kakato: M I ! Me'a mai e 'Eiki N pele.

'Eiki Minisit Fefakatau'aki: Sea ha ki'i faingam lie ke hoko atu e tali k taki.

Sea K miti Kakato: Me'a mai Minisit !

'Eiki Minisit Fefakatau'aki: Tapu mo e Feitu'u na Sea, kae 'uma' 'a e Hou'eiki M mipa. Mahalo ko hotau talá kuo 'oatu 'e he 'Eiki Pal mia 'o Tonga, Samuela 'Akilisi P hiva. Kuo pau ke tau ma'u 'a e m 'i hotau kakava. Ko hono *translate* 'o e v sione ko ia ki hano tu'unga fakafonua. 'A eni 'oku 'asi 'i he *Budget Statement*. Ko u fie *address* 'a e *issue* ko ia na'e 'ohake 'e he N pele mei Vava'u. 'A ia 'oku ne hanga 'o 'omai 'a e ngaahi mata'ifika 'o e ni'ihí 'oku nau faka'ofa, ka ko e masiva 'oku to e 'ango'ango angé. 'Oku 'i ai 'a e polokalama ko ena, kuo 'osi fakah atu 'e he Minisit Pa'anga, 'a ena 'i he peesi ko ena na'a ne 'oatu, ko e 60 miliona 'oku 'osi *committed fund* ki he ' *project* ke tokonia 'a e tu'unga fakaako, tu'unga fakama'u'anga mo'ui mo e ngaahi va'a f f kotoa p ke lava ai 'o hiki hake 'a e mo'ui 'a e kakai masiva.

Fakama'ala'ala he ngaahi falekoloa fakamovetevete

Ka ko u fie 'alu hangatonu ki he *issue* ko na'e *address* na'e 'ohake 'e he N pele mei Vava'u. Ko e taha 'o e me'a faka'ofa ki hotau kakai. Ko e 'ikai ke malava ke ...

<004>

Taimi: 1045-1050

'Eiki Minisit Fefakatau'aki: ... ke 'i ai ha s niti ke lava ke nau ma'u ai 'a e fo'i a'usia 'oku a'usia 'e he tokotaha mon 'ia p ko e tokotaha ma'u me'a. Hang ko eni, 'i ai 'etau kau tokolahi 'oku nau si'i me'a mai mei 'Esia p ko muli nau ha'u 'o ma'u 'a e ngaahi mon 'ia lahi k koe'uhí ko e taumu'a ko ia ke hanga 'e he Pule'angá 'o fakaivia 'a e fo'i a'usia ko ia 'o e masiva 'ango'angó, 'oku makatu'unga ai 'a e fo'i 5 kilu, pea ko u ki'i fie talanoa taimi si'i ki ai.

Ko e sekitoa lahi taha 'i Tonga ni 'oku ne hanga 'o, 'ikai ke u fie ng ue'aki 'a e fo'i lea ko e tata, 'a ia 'oku ne hanga 'o t naki 'a e silini lahi taha 'o e fonua ko eni, ko e ' *retail stores*, p ko e ' falekoloa, katok toa 'a e silini, te u fakat t p ki he moa 'ata'at 'i he fo'i 'aho kotokotoa p 'oku tau hanga ma'u 'a e koniteina fute 'e 40 mo e konga 'e taha 'i Tonga ni, 'i he 'aho kotokotoa p . 'Oku fakatau ia mei f , 'oku fakatau ia 'i he ' falekoloa. Ko e h 'a e taumu'a ng ue ko u fie 'oatu kapau te mou me'a ki he *priority* 'e hiva 'a e Pule'anga ko eni na'e 'ikai ke tupukoso 'a hono fili 'o e ngaahi me'a ko ia. Ko e fika 'uluakí ko hono *reform* p ko hono 'ai 'a e sevesi 'a e Pule'anga ke hanganaki kotokotoa ke tokoni'i 'a e kakai 'oku mo'ui faka'ofa ko eni, k ko hono *reform* 'a e *system* koe'uhi ke lava 'o *deliver* 'a e sevesi kiate kinautolu.

Fika ua, ko e *informal* sekitoa ...

Siaosi Sovaleni: Sea ko 'eku ki'i 'eke p 'aku Sea ...

Sea K miti Kakato: Fehu'i eni Minisit .

Siaosi Sovaleni: Ko 'eku ki'i fehu'i p ia 'e 'Eiki Minisit , ko e k toa eni na'e 'osi fai 'a e malanga 'a e 'Eiki Minisit Pa'anga, ko e 'uhinga te tau to e *go through* p pea tuku mai ha faingm lie kia kimautolu ke mau fehu'i atu mautolu he na'e 'osi fai 'e he 'Eiki Minisit Pa'anga 'a e fakam 'ala'ala.

'Eiki Minisit Fefakatau'aki: Sea ko e *concern* eni na'e 'ohake 'e he N pele Vava'u pea ko e faingam lie eni 'o e Pule'angá ke mau tali eni.

Sea K miti Kakato: Me'a mai.

'Eiki Minisit Fefakatau'aki: K taki p ka u hoko atu. 'I he kongá lahi 'o e palopalema ko 'eni 'a ia ko e ma'u'anga mo'ui 'o e tafe 'a e tukupau 'a e Tonga 'oku tafe mai ia 'i he ' fale koloa, ko e fakamole 'a e Tonga 'i he'ene 'alu 'o faingata'a'ia 'i he ngaahi feitu'u kotoa, p ko e l mai ha'anau s niti mei muli ki Tonga ni, ko 'enau 'alu 'o fakatau 'i he fale koloa, koe'uhi ko 'emau hanga 'o siofi 'o 'ilo'i 'a e fo'i mo'oni ko ia. 'Oku mau hanga ai 'o fokotu'utu'u 'a e ' fale koloa 'a e m siva, ko e h hono 'uhinga ko ia.

Ko e ki'i motu kotoa p na'e me'a mai 'a e N pele Vava'u 'o kole mai Minisit , lava 'e he Pule'angá 'o 'ai ha ki'i falekoloa peh hoku k inga, ko u peh atu, teuteu ia kae 'ai ia ka ko e me'a eni 'oku fiema'u, l sisita 'a e f mili kotokotoa p ke nau *owner* 'a e ki'i fale koloa, hanga 'e he Pule'anga 'o 'oatu 'a e koloa ke fai 'aki 'a e fo'i fakatau he 'oku 'ikai ke malava 'e he ki'i kolo ko ia 'oku ke hoko ai ko e hou'eiki ke nau si'i fai 'a e me'a ko ia ma'a kinautolu. Pea tupu ai 'a e m fana ko 'ema ki'i talanoa pea ko u tui ko e me'a ia 'oku ne 'ohake ai 'i he pongipongi ni. Hanga 'e he Pule'anga 'o fakaivia 'a e kakai masiva ko e feitu'u t naki ai honau ivi ko e fale koloa, mo e feitu'u 'oku t naki mai 'a e tukupau mei he fale koloa, ke 'oatu ke 'i ai ha'anau ki'i fale koloa p 'akinautolu, 'oku tau ui ia ....

Siaosi Sovaleni: Ki'i fakatonutonu atu p Sea k taki.

Sea K miti Kakato: Fakatonutonu 'Eiki Minisit .

Siaosi Sovaleni: Fakatonutonu 'Eiki Sea na'e toki me'a mai eni 'a e 'Eiki Pal mia 'oku 'ikai ke 'i ai ha masiva, mahalo na'a 'oku tonu ke ng ue'aki ha fo'i lea 'e taha, he ko e 'Eiki Pal mia p na'a ne toki me'a mai Sea.

'Eiki Minisit Fefakatau'aki: Ko e h ko 'a e fo'i lea 'oku ke ng ue 'aki tokoua ka u ...

Siaosi Sovaleni: Ke ke ki'i me'a p ki he 'Eiki Pal mia na'a ne talamai 'oku 'ikai ke 'i ai ha m siva, sai 'a e misinale, sai 'a e ' me'a hono kotoa. 'UHINGA p ke ng ue'aki ha fo'i lea 'e taha kapau ko ia.

'Eiki Minisit Fefakatau'aki: Sea, ko e fanga ki'i fo'i h eni, tuku mu'a ke 'alu atu 'a e malanga

‘a e Pule’anga ke a’u atu, kae ‘oua ‘e ...

Sea K miti Kakato: Pea ‘oku ngali mamahi ho’o me’á.

‘Eiki Minisit Fefakatau’aki: ‘Osi eni te ke ‘oatu ha’o faingam lie, kae tukuange ‘a e tali ‘a e Pule’anga ke ‘alu atu ke a’u.

Sea K miti Kakato: Me’a mai Minisit .

Fakahā ‘ikai ha *homeless* ‘i Tonga ni

‘Eiki Minisit Fefakatau’aki: ‘E Sea, ko e ‘uhinga mai ‘a e Pal mia ko hotau ‘atamai te ne hanga ‘ai ai ‘etau tu’um lie mo ‘etau tafi’i hotau pupuha. Ko e me’a ia ‘oku ne talamai kia tautolu, pea ko e fo’i me’a enai ‘e taha ke tau manatu’i, kapau ‘oku ke fie ‘alu ‘o sio he *homeless*, ‘ikai te ke ma’u ‘e koe ha *homeless* ‘i Tonga ni, ‘alu ki muli ke ke sio ai. K ko u fie talanoa atu ke hoko atu ke a’u ki he ki’i talanoa ko eni. Koe’uhí ko e *owner* ‘o ha pisinisi hang ko e falekoloa ...

Lord Nuku: Sea, ka u ki’i fakatonutonu atu p mu’a.

‘Eiki Minisit Fefakatau’aki: Lahi ‘ene fakatonutonu ‘i he pongipongi ni.

Sea K miti Kakato: Fakatonutonu eni ‘e Minisit .

Lord Nuku: Ko e faka’uhinga ko ki he *homeless*, na’e me’a mai ‘a e ‘Eiki Pal mia ‘oku ‘i ai ‘a e kau *homeless* ‘i Tonga ni ‘oku nofo hili, ‘ikai ke ‘i ai ha feitu’u, ko e *homeless* ‘oku hala ‘ene me’a.

‘Eiki Minisit Fefakatau’aki: Mohu tali tama e kei’ tuku mai ha faingam lie.

Lord Nuku: ... ko ‘eku faka’uhinga mo ‘eku tui ... ‘ene fakahoko mai ‘Eiki Sea pea mo e me’a na’e fakahoko mai ‘e he ‘Eiki Pal mia, m l .

Sea K miti Kakato: Me’a mai Minisit . ‘UHINGA IA *opinion* IA ‘a ‘Eua.

‘Eiki Minisit Fefakatau’aki: ‘Eiki Sea ka u ‘ai atu mu’a ...

<005>

Taimi: 1050-1055

‘Eiki Minisit Fefakatau’aki: ... koe’uhí ko e, manatu’i p ‘oku ‘i ai p ho’omou ngaahi malanga, pea tuku atu ke mou si’i malanga, tuku mai ke mau malanga. Ka te u talaatu ‘e au e fo’i mo’oni ko ení, ‘oku ne fa’a me’a’aki ia ko e *mindset*. Ko e *mindset*, p ko e ‘atamaí, ‘oku ne liliu ha me’a ‘oku faka’ofa ke ‘alu ‘o tu’uloa. Ko e liliu ko ena ‘o e paaká mo Popuá, ‘a e masiva ‘ango’ango taha ‘i Tonga ni, na’e makatu’unga ia ‘i he v sione mo e *mindset*. Ko e me’a ia ‘oku ne fai e liliú. Pea ‘oku hanga ‘e he me’a ko iá ‘o ue’i kita ke te feilaulau telia ...

Siaosi Sovaleni: Fakatonutonu, Sea.

Sea K miti Kakato: Fakatonutonu, Minisit .

'Eiki Minisit Fefakatau'aki: 'Io.

Fakamahino 'oku 'i ai kakai 'oku nau nofo faka'ofa mo li'ekina

Siaosi Sovaleni: Ko e fakatonutonu, na'e 'ikai ke 'i ai ha masiva 'ingo'ingo fau. Ko e paaká ia ko e tongo mo e me'a, pea mo e tu'unga veve na'e liliú. Pea ko e fakatonutonu hono uá, ki he kau *homeless*. Kapau 'oku me'a pea ke toki me'a ange he pongipongi T site, Tu'apulelulu, S pate. Fai e lotu i 'Ulutea kia kinautolu ko 'oku 'ikai ke 'i ai hanau, 'oku 'i ai mo e ki'i me'atokoni ai 'oku tokoni mai e kakai 'o fafanga 'aki kinautolu. Na'a 'oku 'i ai ha faingam lie e Minisit , pea ke toki me'a ange.

Sea K miti Kakato: M 1 .

'Eiki Minisit Fefakatau'aki: M 1 Sea, Ka ko u 'oatu e ki'i fakakaukau ko ení. Sai p e 'omai e ngaahi fakakaukau. Ko e feitu'u li'ekina taha 'i Tonga ni, ko P tangata na'a tau 'o lingi veve ai.

'Eiki Minisit Polisi: Sea, ka u tokoni ange mu'a ki he Minisit , kapau 'e laum lie lelei.

Sea K miti Kakato: Tokoni, Minisit Polisi.

'Eiki Minisit Polisi: Tapu mo e Feitu'u na, 'Eiki Sea, pea peh ki he Hou'eiki M mipa e K miti Kakató. M 1 ho'omou laum lie ki he pongipongi ni. Sea, ko e fehu'i foki ko 'o e ng ué, mo e masivá, mo e koloá, 'eke foki hono tupu'angá, Sea, pea 'oku tau foki tautolu ia ki he kamata'angá. Paki 'e 'Ivi e fo'i ' pelé, talaange. 'Atama, u'u h . Talaange 'e 'Atama, 'uuuhu tapu ia. Talaange 'e Atama, ko e fekau toputapu 'aupito ena 'oku ke 'ilo ki ai. 'Atama, u'u he fo'i ' pelé. Pea 'ikai, 'e kovi. Talaange 'e 'Ivi. 'Atama, sio mai angé. Te ke u'u he fo'i ' pele, p te ke foki p koe ki he me'a motu'a? Hou'eiki, ma'u p 'e 'Atama 'o kai tokotaha e fu'u fo'i 'apelé 'o 'osi, lulu mo e fu'u 'apelé, kai k toa e ' pele ko ia mei ai 'o a'u ki he 'aho ni kuo 'omai 'etau fekau. **Te mou ma'u 'a e m he kakava**. Tu'uholoaki 'o a'u mai ki he 'aho ni. Ka 'i ai ha tala fekau'aki mo e masivá, ko ia eni ia na'e fakahoko mai 'e he 'Uluaki F .

Feinga Pule'anga ke liliu tūkunga fakakaukau e kakai 'oua mo'ui fakafalala

Ka 'i ai p ha masiva 'a e kakaí, 'e 'auha ia ko e m siva 'ilo. 'Oku 'i ai e t kunga 'oku faka'amu e Pule'anga ke liliu, ko e *mentality*, p ko e t kunga fakakaukau 'o e kakaí. Ko hono 'uhingá p 'e Hou'eiki, ko e lahi 'a e tokoni mei mulí, 'oku tau fakafalala ki he Patiseti tokoni mei muli. 'Oku tau fakafalala ki he *remittances*, pa'anga 'oku laku mai mei muli. Kuo u sio hifo, l kooti, mahalo ko e a'u eni 'o 350 miliona 'a e pa'anga 'oku laku mai mei muli, tokoni p . Laka ia hono fakataha'i e *productive sector* 'a Tonga ni, ko e toutai, takimamata, mo e ngoue. Pea 'oku to e 'i ai mo e ngaahi tokoni kehekehe p 'oku tau fakafalala ki ai. Ko e me'a ko 'oku tau faka'amú, ke 'oua mu'a na'a hanga 'e he fokoutua ko eni ko e mo'ui fakafalala 'o keina hotau kakaí. He ko e fo'i

talangata'a ko eni ko , ko e fo'i fekau 'uluakí, 'e hoko ai e suka. Kapau 'oku te ma'u 'e kita ia 'a e pa'angá, 'oku 'ikai ke te ng ue'i, muimui mai e fo'i mala ia 'i mui. Suka, toto ma'olunga, mahamahaki.

'A ia, Sea, ko e faka'amú, kapau p 'oku lahi e tokoní, pea fakaava mo e ngaahi matap ki muli 'i he toli, 'oku kau heni pea mo e ngaahi leipa 'i he langá, mo e ng ue ki he ngaahi fale *elderly*. 'Oku mau sio leva 'oku li'ekina e kakai fefiné, pea ko e 'uhinga eni e polokalama ko , kamata ke tokoni'i e kakai fefiné, ko e t keti ki he l volo ko 'i laló, pea mo e ngaahi fale l langa 'oku kamata ke fakaava, ko e ngaahi *project* eni ko ke 'oua 'e li'aki ha taha. Ko e 'uhinga eni na'e fai ai e feinga 'o lisi e fanga ki'i kongá ko eni ko 'i P tangatá, ki he kakai ko iá, ko e kakai 'oku tukuhausia. Ko e mo'oni, 'oku fakamo'oni ki Tongatapu 3, he 'ikai ke haohaoa 'a e feingá ia, ka ko e 'osi'ositaha eni ko 'a e Pule'angá 'oku lava ai, Sea, h 'i he peesi 77, na'e me'a ki ai e 'Eiki N pele, 'oku fakafuofua ki he peseti e 3.1 'o e kakai Tongá 'oku nofo 'i lalo 'i he me'a ko 'oku ui ko e masiva 'ango ...

<006>

Taimi: 1055-1100

'Eiki Minisit Polisi : ...'ango taupotu taha. Ka ko e anga ko fatu *policy* 'a e Pule'angá, 'io 'oku fakatokanga'i pea 'oku 'alu ki ai 'a e tokangá, ke fakapapau'i 'oku 'i ai ha ngaahi faingam lie ng ue, te tau hanga 'oange ma'a e kakai taupotu taha ki lalo. 'Oku 'i ai foki e lea, he 'ikai ke tau lava tautolu 'o taki fakam lohi ha monumanu (*h fanga he fakatapu*) ke 'alu 'o inu. Te tau fakaava 'a e ngaahi faingam lié, ka 'oku 'i he kakaí ia, ke nau tu'u 'o ng ue'i honau koloá ke fakamon . Pea ko e ng ue ia 'oku fai 'e homou Pule'angá, ko e ki'i tokoni atu p ia, ki he hoha'a 'oku 'omaí, m l 'aupito e ma'u faingam lié 'Eiki Sea.

Sea K miti Kakato : M l . Me'a mai N pele 'Eua.

Lord Nuku : Tapu p pea mo e 'Eiki Seá.

'Eiki Minisit Fefakatau'aki : 'Eiki Sea na'e h 'eku ki'i malanga ke faka'osi atu mu'a kae toki ...

Sea K miti Kakato : 'E Minisit , kuo lava ai p ho'o me'á 'a koe he tokoni 'a e Minisit Polisi, kae toki tuku atu ha'o faingam lie 'anai.

'Eiki Minisit Fefakatau'aki: M l .

Lord Nuku : 'Eiki Sea, ko e me'a p , ko u sio ko e taimí 'oku mei 'osi. Ka ko e ki'i me'a 'oku 'i ai e me'a ko u tokanga lahi ki ai he taimí ni 'i he feme'a'aki ko fekau'aki pea mo e masivá. Ko 'etau foki ko ki he Folofolá, 'oku m lohi 'aupito hono teke mai he taimí ni ko he Pule'angá. Kapau te mou me'a ki he peesi tokoni ko 'a e Pule'angá ki he lotú 'oku peseti p 'e taha 'e Sea.

Sea K miti Kakato : Peesi fiha.

Lord Nuku : Ka te u kumi atu e peesí..

Sea K miti Kakato : ‘Io me’a mai koe N pele.

Lord Nuku : Ko e peseti ‘e taha, ‘ peseti ko ‘oku tokoni ‘aki ko ki he me’a ko eni fakalaum lie. Ko e taimí ni ko e malanga maí ‘Eiki Sea ko e me’á ‘oku fakalaum lie. Pea ko e ‘uhinga ko ‘eku ‘ohake ko iá, koe’uhí ko e p seti ‘e taha ko hono tokoni’í ...

‘Eiki Minisit Fefakatau’aki : Sea ke u ki’i fakatonutonu atu kae toki hoko atu mu’a ‘a e N pele.

Sea K miti Kakato : Fakatonutonu mai.

‘Eiki Minisit Fefakatau’aki : Sea, ko e ngaahi siasí, konga lahi hono ako’i ‘etau f naú ‘oku nau si’i fakahoko ia ‘e he siasi. Hanga ‘e he Pule’angá ‘oatu ‘a e pa’anga ‘e 700 mo e pa’anga ‘e 1000 tupu ki he fo’i ‘ulu kotoa p , ‘oku nau si’i fakahoko e fatongia ko iá ‘e he ngaahi siasi.

Lord Nuku: ‘Eiki Sea. Ka u lave atu p .

‘Eiki Minisit Fefakatau’aki: Ko e, pea ko e lau ko peseti taha ‘oku hala ia.

Sea K miti Kakato : Peseti ‘e fiha Minisit ? K taki ‘o ki’i fakama’uma’u p kae tukumai p ki he motu’á ni. Me’a mai N pele ‘Eua.

Lord Nuku : Ko e ‘uhinga ko é ‘eku lave ko ki aí, ‘oku ne me’a mai ‘Eiki Sea ki he tokoni ko ki he ngaahi ako.

Sea K miti Kakato: Ko ia.

Lord Nuku: Ka ko e ‘uhinga ‘eku lave ko ki aí ‘Eiki Sea ko e peseti ‘e taha ko eni ko ‘oku fai’aki e tokoní. Pea te u ‘oatu leva e fakakaukau ko eni. Kapau ‘oku peseti ‘e taha, mou manatu’i ‘oku ‘ikai ke kau ha ako fakalotu ia ‘i he totongi ko eni. ‘Oku ‘ikai ke kau ‘a Sia’atoutai ia ai ‘i he totongi fakafo’i’ulu. Ka ko hono fakaleá, ko e fakalea ko e ‘apiako. ‘Oku tatau p ia mo e Kolisi Fakafaiakó, ko e Neesi, mo e ‘ me’a k toa ko iá ‘oku nau vahe. Ka ko e ‘uhinga ‘eku lave atu ki aí, ko e lave ko e me’a mai ko ‘a e ‘Eiki Minisit , hang ko ki he ngaahi fatongia, ‘o e siasi. Pea ko e ‘uhinga ia...

‘Eiki Minisit Fefakatau’aki : Sea, ka u ki’i tokoni atu p mu’a kae hoko atu ‘ene malanga.

Sea K miti Kakato : Tali e tokoní N pele ?

Lord Nuku: ‘Ikai.

‘Eiki Minisit Fefakatau’aki : Ke ‘oatu p ke mahino. Ko e foaki atu ko ‘a e, ok. Na’e ‘oatu e s niti.

Lord Nuku : ‘Oku ‘ikai ke u tali ‘e au e tokoni.

Sea K miti: Minisit .

’Eiki Minisit Fefakatau’aki : Ka u ki’i fakatonutonu atu ai leva Sea.

Sea K miti Kakato: ‘Oku ‘ikai ke tali ‘e he N pelé.

’Eiki Minisit Fefakatau’aki: Ka u ki’i fakatonutonu atu ai leva Sea. Ko e ‘uhingá p ke tokoni ki he ‘ene malanga.

Sea K miti Kakato : Fakatonutonu.

’Eiki Minisit Fefakatau’aki : ‘Uluaki...

Lord Nuku : Sea ‘oku ‘ikai ke fa’a tali e me’a ko eni.

’Eiki Minisit Fefakatau’aki : Mahalo ki he 7 miliona ‘o e silini ‘oku ‘oatu ki he ngaahi siasi, ke nau hanga ‘o fai’aki ‘a e faiako’i e f nau p ko e 4 miliona. Hono ua, na’e toki tufaki atu ‘a e ‘ova ‘i he 5 milioná ke ngaahi ‘aki ‘e he ngaahi ‘api siasi honau ngaahi faleako toki ‘osi ia hono ‘oatu. Kapau, pea ko e kau m mipa kotokotoa eni ...

Sea K miti Kakato : ’E Minisit kuo lava ho’o miniti ‘e taha.

’Eiki Minisit Fefakatau’aki: ‘Oku nau si’i a’usia ‘a e ngaahi tokoni ko eni ‘a e Pule’angá.

Sea K miti Kakato: N pele.

’Eiki Minisit Fefakatau’aki: ‘Oku si’i tokoni atu kae ‘oua mu’a ‘e si’i ma’u hala. Ko e tokoni atu p Sea.

Sea K miti Kakato: K taki kapau ‘e me’a ke toki ‘oatu ha’o taimí he’etau foki mai.

Lord Nuku : ‘Io. ‘Ikai fa’iteliha, ko e Feitu’ú na ‘oku ke pule.

Sea K miti Kakato : Hou’eiki tau m l l ai.

(M l l e Fale)

<008>

Taimi: 1120-1125

Sea K miti Kakato: ... N pele ‘Eua.

Tokanga ki he peseti 1 he Patiseti ki he ngaahi me'a fakalaumālie

Lord Nuku: M 1 'Eiki Sea. 'Eiki Sea, ko e peesi ko na'e fehu'i mai 'anenai ko 'o fekau'aki ko pea mo e fakakalakalasi e fatongia ko Pule'angá, 'a ia 'oku kau ai e tukufakaholó mo e lotú, 'a 'oku p seti 'e 1, ko e peesi 51, 'Eiki Sea. Ka na'e 'uhinga 'a e lave ko ki aí 'Eiki Sea koe'uhí kae hang ko e fa'unga ko 'oku tuku mai he 'e 'Eiki Minisit Pa'angá. Ko e 'Otua mo Tonga, pea 'oku 'asi ia 'i he fakakalakalasi ko ení, mahalo 'oku fika 20 'a e 'Otua ia mo Tonga 'i he fatongia ko eni 'o e fakakalakalasi e tokoní 'Eiki Sea. Ka ko e 'uhinga p 'eku 'oatú koe'uhí ko e Feitu'u na foki ko e me'a ma'u mai p he pongipongí, mai 'etau ki'i veesi folofola fakamaama.

'Eiki Minisit Pa'anga: Sea, Sea ko u ki'i fakatonutonu mu'a e 'Eiki N pele 'Eua 'i he me'a ko ia.

Sea K miti Kakato: Me'a mai Minisit .

'Eiki Minisit Pa'anga: Ko e, ko 'ene kamata p ko Patiseti Statement, nau kamata 'ia Senesi.

Sea K miti Kakato: Ko ia.

'Eiki Minisit Pa'anga: 'A ia katok toa e fu'u fakamatalá, pea u a'u ki he faka'osí, pea u fakahoko au, pea u fakahoko atu, Tama Tonga tu'u 'o ng ue, ho koloa ke fakamon , lotu ki he 'Eiki ma'u p ke ne pou pou ki he lotu, 'o malu'i 'a Tupou.

Sea K miti Kakato: M 1 Minisit .

'Eiki Minisit Pa'anga: Pea 'ikai ke ngata aí, nau to e fakafoki ki he Konisit tone na'e fokotu'u 'e Tupou 1, makatu'ungá ko S s Kalaisi, tau nofo ma'u ai. M 1 Sea.

Lord Nuku: Ko ia Sea. Ko e 'uhinga p 'eku 'ohaké 'aku ia koe'uhí ko e fakamamafa ko 'a e 'Eiki Minisit Pa'angá. Pea ko u, nau falala ki ai he ko e faifekau.

Sea K miti Kakato: Ko ia.

Lord Nuku: Pea mai 'ene *priority* 'a'ana ia 'oku fika 20 e me'a fakalaum lie ia. Ka ko e 'uhinga ia nau lave ai ki aí Sea.

'Eiki Minisit Pa'anga: Sea ka u to e fakatonutonu mu'a e 'Eiki N pele.

Lord Nuku: K taki mu'a Sea p ko e h ha hala 'eku me'á.

'Eiki Minisit Pa'anga: Ko e fo'i taumu'á 'oku hiva p . Ko eni 'oku talamai 'e ia 'oku 20 e fo'i taumu'á, hiva p , hiva p fo'i taumu'á.

Sea K miti Kakato: Hala e 20 kae 'ai e ...

Lord Nuku: Ko e p seti 'e 1 ko e p seti fakamuimui tahá ia Sea. Ko ia, ka ko e,

'Eiki Minisit Pa'anga: Kapau 'e me'a p Seá ki he peesi, 'a e Sea, ki he peesi 93, 'oku 'oatu ai e kongá ko e fakak toa 'a e ' pa'anga ko 'oku 'ave ki aí ko e 8.22 miliona. Ka ko e manatu'i 'oku fel l ve'i foki e ngaahi ' fo'i kaveinga 'e hiva.

Sea K miti Kakato: Ko ia.

'Eiki Minisit Pa'anga: Ko e akó ia 'oku 'i ai e 7 miliona 'oku 'alu ia ki he akó. Pea mo e ' me'a kehekehe ko e hang ko ia ko e ma'u'anga iví, 'ai e ki'i fo'i 'uhila na'e 'ave p ki he k ingá. Hoko e me'a ko Fakafofonga N pele 'o Vava'ú, na'e kole mai he me'a ko iá. 'Oku hala e fo'i sio, ki'i sio mamaha ko , ko e me'á 'oku mofele he fu'u Patisetí k toa. M l Sea.

Sea K miti Kakato: M l .

Lord Nuku: M l 'Eiki Sea. Ko e, 'oku 'ikai ke u loto au ke u to e lave ki he me'a fakalaum lie he 'oku mahino 'aupito e vaivai ia 'a e tokotaha ko ení na'e fakamalangá he me'a fakalaum lié. Ka ko u fie lave p au ki he Patisetí. Ko e fakalaum lie ia nau meimei tui ki ai he ko e faifekau ka 'oku hang 'oku mama'o 'aupito e me'á ia he taimi ní.

Mo'ale Finau: Sea, 'e 'Eiki N pele te ke 'omai ha'aku ki'i sekoni 'e 30 ka u ki'i tokoni atu he tafa'aki ko iá.

Sea K miti Kakato: 'E 12, me'a mai ki he motu'a ni ka u toki ...

Mo'ale Finau: 'Io, Sea, ka u ki'i kole mu'a ki he N pele 'omai ha ki'i sekoni 'e 30.

Sea K miti Kakato: N pele 'oku ke tali e tokoní?.

Mo'ale Finau: Ki'i sekoni p 'e 30.

Lord Nuku: Kae 'oua te ke to'o 'eku taimí. Kapau te ke to'o 'e koe pea 'ikai ke u tali ia 'e au.

Sea K miti Kakato: P 'i me'a mai.

Mo'ale Finau: M l . Sea ko 'eku, 'oku m lie 'aupito e me'a ia 'oku me'a ki ai e 'Eiki N pele. Kae tuku mu'a ke u 'atu e ki'i tokoni ko ení. Ko e lotú foki ia 'i he folofolá 'Eiki Sea 'oku peh , na'e folofola e 'Eiki kia Pita. Pita, fafanga 'eku fanga lamí. 'A ia na'e 'ikai ke fiema'u 'e he me'a fakalaum lie ha silini. 'A ia ko 'eku tokoní p 'a'aku ia, ko e 'uhingá foki 'oku 'o hake me'a ko ení 'oku ou ki'i hoha'a ki ai he 'oku mo'oni foki 'a e p seti 'e 1. Ka ko e fehu'í. 'Oku fiema'u nai ke tau fafanga 'a Pita, p ko Pita ke ne fafanga kitautolu. Ko e ki'i tokoni p ia N pele kapau te ke tali. Hang kiate au 'oku fakahu'uhu'u peh 'eku faka'uhinga 'aku ki he p seti 'e 1. *Ok p ia*, 'oku 'i ai p 'a e ngaahi me'a fakalaum lie, 'atu p ha p seti 'e 1, na'a mo e p seti 'e 0.

Sea K miti Kakato: M l .

Mo'ale Finau: M l .

Lord Nuku: M 1 Sea.

Sea K miti Kakato: Fakaafongga 12.

Lord Nuku: Sea ko u fakam 1 'ia p he tokoni ko eni ko mai he 'e Fakaafongga Ha'apaí. Ka ko u tui p Sea 'oku ....

<001>

Taimi: 1125-1130

Lord Nuku: ... tonu p ke foki mei ai he koe'uhí kapau te tau foki ki ai te tau 'o lau tok t line pea te tau lau leva 'oku 'ikai malu'i he Pule'angá e lotú he fonua ni. He na'e hanga 'e Tupou 1 'o tuku mai e lotú, lotu faka-Kalisitiane.

Sea K miti Kakato: Ko ia.

Lord Nuku: Taimi ni 'oku 'i ai e lotu, ' lotu ta'efaka-Kalisitiane. Ko e fatongia ia 'o e Pule'angá ke malu'i 'a e kupu'i Konisit toné ko iá.

'Eiki Minisit T naki Pa'anga H Mai: Sea fakamolemole p . Ko e me'a mahu'inga eni ka u ki'i tokoni atu ai leva he 'oku tau ... fakamolemole.

Sea K miti Kakato: Tali e tokoni N pele ?

'Eiki Minisit Polisi: M 1 e laum lie lelei e ...

Lord Nuku: Pule p Feitu'ú na ko 'eku taimí p ko u tokanga ki aí Sea.

Sea K miti Kakato: Ko ia. Me'a mai Minisit Polisi.

Fakamālō'ia 'ohake 'isiu ke malu'i mata'ikoloa ko e lotu he fonua ni

'Eiki Minisit Polisi: Tapu mo e Feitu'ú na 'Eiki Sea kae peh ki he Hou'eiki M mipá. Ko e kaveinga eni ia 'oku mafatukituki. Kia au me'a mahu'inga tahá eni. Ko e fonua ni na'e tuku ki langi takitaki p he 'Eikí. Mo'oni 'aupito e me'a ko iá 'oku 'ikai ko ha fananga ia p ko ha tala tukufakaholo. *It's a fact* ko e fo'i mo'oni ia. Pea na'e fai e talatalanoa e motu'a ni 'Eiki Sea mo e Sekelitali e kau taki lotú kapau ko honau lotó ia ke liliu e Konisit toné ke tohi'i m hino 'oku tau'at ina 'a e Tongá ki he lotu faka-Kalisitiane pea talamai kae liliu. Na'e kamata eni ia he ta'u 'e ua kuo 'osi atú. Pea na'e fai e fakataha 'a e motu'a ni mo e Sekelitali e Kau Taki Lotú kae peh ki he *Solicitor General* 'o faka'uhinga'i 'a e kupu ko ia 'i he Konisit toné 'oku tau'at ina e Tongá ki he lotú. Pea nau 'eke ki he *Solicitor General* lotu f ? Mou mea'i Hou'eiki e hake mai.

'Oku mo'oni 'aupito e 'Eiki N pelé ko u fakam 1 ki he 'Eiki N pelé he'ene 'ohake e me'a ko ení. P 'oku tau tokanga ki ai 'i he palani ng ué. Mou mea'i e me'a 'oku hoko ki he kau va'inga Tongá 'i mulí mole e faingam lie ke laku pa'anga maí ko hono 'uhingá ko 'enau tui fakalotú. Pea

mou fakamolemole p Hou'eiki ka u hanga 'o 'oatu e me'a ko ení. Ko e anga 'eku tui 'a'akú talu hono hola taki'i holo 'a e tui faka-Kalisitiané 'i m mani 'alu mo 'Epalahame mei, a'u 'o 'alu hifo ai 'o 'alu ki 'Isileli hola taki'i mei ai 'ave holo e lotu. Ko e m lohinga mo e uouhonga e lotú 'oku hikihiki takai holo. 'Oku ha'u ia ki he Pasifikí he 'aho ni. Ko e feitu'u eni 'oku lau ko 'oku m lohi taha ai e lotú. Mou sio ki he ngaahi fonua sivilaise 'i mulí 'oku tuli e lotú ia kitu'a. To'o e fekau 'e 10 fu'u maka na'e t a'í p lau ki he tafa'akí. Laulau he taimi ni e ngaahi fonua kaung 'apí ke to'o e ngaahi lea 'oku, tokua ngaahi lea ko 'oku faka-Kalisitiané 'oku lau lanu.

Ko e me'a ia 'oku tau mo'ui 'aki 'etautolu Sea pea na'e makatu'unga ai e hoha'a 'a e motu'a ni he na'a ku ui e Sekelitali ko 'o e Kau Taki Lotú mo e *Solicitor General* 'o 'eke ki ai. Ko e tau'at ina ki he lotu ko 'oku 'uhinga ki he lotu f ? Ko e fale'i ko 'a e *Solicitor General* 'oku 'uhinga ia ki he 'Otua ko 'i mu'a he Kupu 1 p . Ko hono 'uhingá ko e h kiate kimautolu 'oku foaki he 'Otua e tau'at ina. 'Oku tau'at ina e tangata. Ngaahi 'i he toto p 'e taha. Ko e 'Otua ko na'e tali 'e Tupou I ko e 'Otua ia 'oku fai ki ai e lotú. Pea nau fakahoko ange, kapau ko e loto kau taki lotu ke 'ai e Konisit toné ke *explicit* ke m hino 'aupito kae 'oua 'e *imply* pea fakahoko mai kae fakah mai ha liliu. Ko u fakam l ki he Feitu'ú na 'e 'Eiki N pele ho'o 'ohake 'a e kaveinga mamafa ko ení. Ko e mo'oni eni 'oku ou fakahoko atú na'a ku ng ue ki ai pea mo e Sekelitali 'a e Kau Taki Lotú. Na'a ku 'alu 'o lea ai pea 'oku hokohoko atu e ng ue mo kinautolu Sea ke malu'i 'a e mata'ikoloa 'a e fonua ni. M l 'aupito Sea.

Sea K miti Kakato: M l .

Lord Nuku: Sea.

Sea K miti Kakato: Me'a mai.

Lord Nuku: Ko e faka'osi p 'eku lave 'aku ki he me'a ko ení 'Eiki Sea 'oku 'i ai e lea hotau fonua ni ko e **Taha 'a Masilamea**. Pea ko e teuteu ko ke liliu ko 'a e lotú 'o lotu faka-Kalisitiané tu'utu'uni leva he 'e Taufa' hau kau to'a Ha'apaí, 'Uiha mou mai ki Vava'u. Ke 'uhi, kae 'uhí kae faka'auha 'a e ngaahi 'Otua faka-H tení. Pea ko e fo'i faka'auha ko iá 'oku 'i ai e lea ko eni ko e **Taha 'a Masilamea** ko e 'omai nautolu ki h kae faka'auha 'a e lotu mu'á. Pea na'e fa'u leva e Konisit toné 'i he puipuitu'a ko iá ko e 'Otua ko na'e lau ko 'e he, me'a mai ki ai e 'Eiki Minisit Polisi' 'oku mo'oni ka ko e 'Otua ia 'oku tonu ke tau tauhi ki aí. 'Oku 'ikai ke tonu ke tau to e tauhi ka ko e 'uhinga 'oku 'ikai ke malu'i he 'e Fale Aleá e kupu Konisit toné 'oku tau nofo tautolu ko e tau'at ina 'a e tangata kotoa p ke ne lotu pea 'oku tau hanga 'etautolu 'o faka'at 'a e ngaahi lotu kehekehe ka he 'ikai ke u to e lave au ki ai 'Eiki Sea. Ko e me'a ko 'oku hoko atu ki ai e lave ia 'Eiki Sea tuku ia ki he kau lotu ke nau toki hanga 'o v teki ...

Sea K miti Kakato: Ko ia.

Tokanga ki he pa'anga faka'aho 'inasi ai e masiva

Lord Nuku: 'A e ngaahi me'a ko iá. Ko e me'a ko 'oku tokanga ki ai e motu'a ni ko e me'a ko eni ko ko e pa'anga faka'aho 'oku ma'u faingam lie 'a e m siva ki aí. 'Oku 'i ai e laine ...

<002>

Taimi: 1130-1135

Lord Nuku: ... Ko e laine 'o e masiva 'amo'amo. Pea 'oku 'i ai 'a e laine 'oku nau ma'u faingam lie 'i he ivi 'o e fonua. Ko e 'uhinga ia 'o e fakamalanga. Ko e pa'anga 'e 10 ko p ko e pa'anga 'e 3 he 'aho 'i he 'aho ni. Ko e pa'anga ia 'oku 'inasi ai 'a e kakai masiva 'i he ivi 'o e Pule'anga, ke fai 'aki 'a e langa fonua. He kapau te ke...ko e peseti p mahalo ia 'e 3 'o Tonga ni. 'Oku nau lave 'i he 'inasi ko . Tau peh . Kapau te tau lau ki he pa'anga tukuhau. Ko hono fakakatoa, 'oku 'i he 362 mahalo p ko e 65. Ko e peseti ai lahi 'oku 'inasi ai 'a e kakai ia 'oku ng ue. Ko e fakang ue'i 'e he Pule'anga.

Ko e peesi ko eni na'e talamai 'oku ' ai 'a e 5 kilu ai 'oku'ave ko eni ki he n *Credit Union*. 'Oku 'ikai fakalea ia ko e tokoni. 'Oku fakalea ia ko e n , ke nau to e fakafoki mai. 'I he fakalea ko eni ko 'i he peesi ko na'e 'omai ...ko e peesi valu fiha? 'Oku 'i ai 'a e pa'anga h ki tu'a ko 'i he me'a ko eni 'oku 'i ai 'a e ...Ko e 'u polokalama ko eni na'e 'uhinga mai ki ai 'a e 'Eiki Minisit Pa'anga, 'Eiki Sea. Ko e 'u polokalama ko ia 'oku 'osi tahu'i mai p 'a e feitu'u ke 'ave ki ai, 'i he peesi 88. 'A ia ko e 'uluaki. 'A ia 'oku fai ki ai 'a e tokanga. Ko e 5 kilu fakak toa ko e 14 miliona, 'i he fakakatoa. Ka ko e silini ko 'oku 'ave ki he masiva, ko e 5 kilu, 'a 'oku tohi'i mai h . 'Oku 'ikai ke tohi'i mai ia ko e tokoni. 'Oku tohi'i mai ia ko e n . Ka ko u fakam l 'ia p au ia, hono 'ave. Ka koe'uhi 'oku talamai leva 'e he me'afua. Ko e pa'anga 'e tolu ko he 'aho. He 'ikai ke 'inasi kinautolu ko e ki'i 5 kilu ko ko e fakafua ki Tonga ni k toa. Ko e h 'a e me'a ko 'e ma'u?

Sea K miti Kakato: Fakatonutonu eni.

'Eiki Minisit Fefakatau'aki: Ko e ki'i fakatonutonu p Sea. Tapu mo e Feitu'u na. Ko e ki'i fakatonutonu p . Ke tokoni ki he malanga. 'Oku 'ikai ko e 'ai ia ke fakafepaki'i. Ko e fo'i 5 kilu, ko e fo'i *trial* ia, he ko e taumu'a ke 'ave kotoa 'a e 14.5miliona ke ne vilohi mai ki he ngaahi fa' . 'Oku tui 'a e Pule'anga ko eni. Ko e loki misini 'o e ngaahi 'api 'a ia 'oku faingata'a'ia angoango. Ka fakatafe 'a e seniti ko eni, ki he ngaahi fa' . Te nau 'ai ia ki he 'enau ngaahi ma'u'anga mo'ui. Pea ko e mo'oni ia. 'Oku 'ikai ke 'oatu ko e tufa, he 'oku fepaki ia mo e tefito'i mo'oni, tafi'i 'a e pupuha. Ko 'ete falala p 'a kita kia kita.

Sea K miti Kakato: Ka ko e 5 kilu 'oku 'uluaki kamata 'aki.

'Eiki Minisit Fefakatau'aki: Ko e kamata ke fei mo kamata 'a e ng ue kae tukuange kotoa atu 'a e seniti.

Sea K miti Kakato: Kole fakama'ala'ala eni mei Tongatapu 3.

Siaosi Sovaleni: 'E 'Eiki Minisit ! M l 'aupito ho'o me'a mai ko eni. 'A ia ko e taumu'a l loa ia ko 'a e Pule'anga, ke to'o kotoa mai 'a e pa'anga ia ko 'oku n ko eni 'i he Pangik Fakalakalaka. 'o ha'u ia 'o taafataha p ki he kakai fefine ke 'alu ia meihe n poini 5 miliona ko eni he taimi ni?

'Eiki Minisit Fefakatau'aki: Ko ho'o malanga 'au 'oku ke ta'efalala koe ki he ngaahi fa' ? 'Ai mai ke mahino ho'o fokotu'u. 'Oku 'ikai ke ke falala koe ki he ngaahi f 'e? Ka tau 'ave ia ki

ha tafa'aki kehe.

Siaosi Sovaleni: 'Alu atu 'a e fehu'i 'i h , ha'u koe 'i h !

'Eiki Minisit Fefakatau'aki: 'Ikai! Ko ho'o fehu'i. Ko ho'o fokotu'u mai Sea.

Siaosi Sovaleni: Tuku mu'a ke fai atu 'eku fehu'i 'a'aku?

'Eiki Minisit Fefakatau'aki: Fehu'i mai kiate au. He ko e 'uhinga 'emau...

Siaosi Sovaleni: Sea ko e fehu'i 'eni. P te ke fehu'i p koe kia koe?

Sea K miti: 'E ongo m mipa! Kapau 'e tuku ke u hanga 'e au 'o ...

'Eiki Minisit Fefakatau'aki: Ko 'eku tali hangatonu atu . 'Io, ka ko u mahino'i kiate au. 'Oku 'ikai te ke sai'ia 'i he fakakaukau ke 'ave 'a e 14 miliona ki he ngaahi fa' .

Sea K miti Kakato: He 'ikai ke u lava 'o fanongo ki ha me'a 'a e toko ua 'i he taimi p 'e taha.

Siaosi Sovaleni: Fakamolemole atu Sea kae fakaa'u atu ... .

Sea K miti Kakato: Ka mo ki'i tukulolo 'a e tokotaha 'o me'a ki lalo kae me'a mai 'a e tokotaha. Me'a mai Tongatapu 3.

Fehu'ia Tongatapu 3 'uhinga ke mai silini mei he Pangike Fakalalakaka 'o pule'i 'i tu'a

Siaosi Sovaleni: Sea ko e fehu'i p na'e toki me'a 'aki p 'e he 'Eiki Minisit . Ko e 14.5 na'a ne me'a 'aki 'i he Pangik Fakalalakaka. Ko e taumu'a ia 'a e Pule'anga, ke to'o kotoa mai ia ke ke pule'i 'e koe 'i tu'a? 'O tuku atu kitu'a 'i he ngaahi *initiative* peh ni?

'Eiki Minisit Pa'anga: Sea 'ai mu'a ke ki'i tali ange 'a e fehu'i 'a Tongatapu 3. Tapu mo e Feitu'u na Sea.

Sea K miti Kakato: Me'a mai 'Eiki Minisit !

'Eiki Minisit Pa'anga: Kapau 'e fakanounou ko e taumu'a ia.

Sea K miti Kakato: Ko ia!

'Eiki Minisit Pa'anga: Pea 'oku 'ikai ko e 'uhinga ia ke peh ke to'o mai kitu'a ke pule'i ia 'e he ....

<004>

Taimi: 1135-1140

'Eiki Minisit Pa'anga: ... Minisit ko eni 'o e Leipa. Ko e taimi ni 'oku 'i ai 'a e faingata'a'ia ia 'a e Pangik Fakalalakaka, he 'oku 'i ai 'enau taumu'a ko e lele fakakom siale, pea 'oku 'i ai 'a e taumu'a 'atautolu ko e faka-*development* ko e fakalalakaka, 'a e m siva. Pea 'oku fai 'a e fetalatalanoa'aki 'oku hang ko 'i he'emau fakakaukau 'e sai ange ke to'o mai 'a e fo'i s niti ia ko eni 'o 'ai 'i tu'a. Ko hono mo'oní ia, he koe'uhí 'e fehanuaki p kakaí ia, te nau atu p nautolu ki h nau talamai 'enautolu ke p ia 'o fai 'a e n he me'a 'i he'enau pa'anga. Ko ia ai

ko e fo'i fakakaukau eni 'e taha, 'a eni, ko u pailate'i ko eni, ko hono ua, 'oku 'i ai 'a e to e ki'i fakakaukau ke 'ai p mu'a ha fo'i sekisoni 'i he potung ue, 'i he pangik ke tau to e foki p 'o 'ai 'a e me'a fakalalakaka, ka ko hono mo'oní 'oku 'i ai 'a e faingata'a.

Na'a ku 'i Fisi mau he fakataha ko eni 'a e *Annual Bank* 'a e *ADB Bank*, na'e toki fai 'i M , 'i Fisi, na'e kotoa ki ai ko e toki fai mai foki ia ha fakataha fakata'u 'a e Pangik Fakalalakaka 'o fai mai 'o ofi mai 'i Tonga ni. Fai p 'i 'Esia mo e ngaahi fonua. Pea mau ki ai, pea mahino ai kiate au 'ohovale p ko e fakafofonga ko mei he Pangik Fakalalakaka, na'a mau , 'ai ke mau h ki he Sea ke fai 'emau fakataha kau ki Tonga ni, pea na'e fakahoko mai ko e 'osi p 'oku 'alu ke vakai'i 'ene *client* 'e taha, pea u peh atu ko hai ho'o *client*, talamai 'e ia ko e motu'a 'Initia 'oku fakalele pisinisi heni 'oku ha'u 'o n ai. Pea me'a 'a e fakafofonga ia ki ai 'osi 'a e me'a, kae *click* hoku 'atamai, ko hai 'a e masi'i ko eni ke ha'u ia 'o n heni 'o faingofua ke ha'u ia 'o langa mo'ui heni, kae mate 'a e kakai Tonga. Ko 'eku foki mai p ki heni 'o 'alu ki ai 'o tala hangatonu p ki ai 'a e me'a ko ia, 'oku 'ikai ko e me'a ia 'oku 'i homau 'atamai, ke faingofua e ha'u ha motu'a mei muli 'o fokotu'u pisinisi ko e motu'a ko eni na'e ha'u p 'o ng ue p heni, 'o ng ue ki he motu'a 'Initia 'e taha, to e 'alu p 'o fai 'a e me'a tatau 'i he tafa'aki 'e taha. Pea faingofua 'ene ma'u 'a e pa'anga mei he'etau pangik ...

Siaosi Sovaleni: Sea, fakamanatu atu Sea 'etau ...

'Eiki Minisit Pa'anga: M l Sea.

Siaosi Sovaleni: Tu'utu'uni ke 'oua te te hanga 'o 'ai ha taha 'oku 'ikai ke me'a heni...

'Eiki Minisit Pa'anga: 'Oku 'ikai ke u talaatu 'e au ha hinga...

Siaosi Sovaleni: 'Oku to e 'i ai ko ha taha ...

Sea K miti Kakato: Sai p 'oku 'ikai ko ha 'ai hinga.

'Eiki Minisit Pa'anga: K ko 'eku 'ai atú ke mahino ki he Feitu'u na 'a e me'a 'oku mamahi'i 'e he Pule'anga ko eni.

Siaosi Sovaleni: Ko e 'ai atu eni 'Eiki Minisit ke ke hanga 'o toka'i 'etau Tu'utu'uni.

Sea K miti Kakato: Sai taimi ko eni fakafoki ia ki he N pele 'Eua.

Lord Nuku: Sea.

Sea K miti Kakato: Me'a mai N pele.

Lord Nuku: M l .

Sea K miti Kakato: 'Oku te'eki ai ke 'osi 'a e taimi 'a e N pele, ko e me'a p 'a e ...

Lord Nuku: Kapau 'oku fekau'aki ia pea mo e me'a ko eni hangatonu pea fakakau, he koe'uhí

‘oku kehe me’a ia ko ‘oku ou malanga ai au ...

Tevita Lavemaau: Ko ‘eku ki’i tokoni p ki he ...

Lord Nuku: He me’a ko eni.

Sea K miti Kakato: , Me’a mai, me’a mai ‘e 11.

Tevita Lavemaau: ... Fakafofonga ‘Eua. M l ‘Eiki Sea, tapu mo e Hou’eiki ‘Eiki Sea, te u ki’i lave fakalukufua p ko e tokoni p ‘Eiki Sea, ko e kaveinga mahu’inga ‘oku ‘ohake ‘i he pongipongi ni hotau Fale ‘eiki ni ko e tu’unga ko ‘o e masiva, pea mo e ta’ema’u ng ue. Pea ko e fakamatala ‘a e ‘Eiki N pele ‘oku mo’oni p ‘Eiki Sea, faka’apa’apa p au ki he faka’uhinga ‘a e ngaahi faka’uhinga ki he masiva, na’e fakatonulea ki ai ‘Eiki Sea, k ko e anga ‘etau nofo fakam mani lahi ‘oku tau fekaukau’aki mo e m mani. Pea ‘oku ‘i ai ‘a e ngaahi me’afua ‘oku tali ke ng ue’aki ki hono fua ‘o e masiva ‘a e anga ‘a e nofo ‘a e fonua, pea peh foki ki he ta’ema’u ng ue.

‘Eiki Sea ko u tui ko e ‘oku mea’i p ia ‘e he kakai ‘o e fonua kae ‘uma’ e Fale ‘Eiki ni. ‘Oku ‘i ai ‘a e kau tukuh usia ‘i he fonua ni, pea ko u tui ko e sit tisitika mo e fika ko ia, ‘e toki tokoni mai p ia ke fakatonutonu, k ko e ma’u ko ‘a e motu’a ni ‘Eiki Sea, ‘oku ‘i he p seti ‘e 25 ‘oku ‘i lalo ‘i he me’a na’e me’a ki ai ko e *poverty line*, p ko e me’afua fakam mani lahi ia ke fua’aki ‘a e tu’unga ko ‘o e masiva ‘i he fonua ni.

Sea K miti Kakato: ‘Ova he 25 ‘e 11.

Tevita Lavemaau: Ko ia ‘Eiki Sea. Ko e ng ue ko eni ‘oku fakahoko he Pule’angá, pea ‘oku ‘ikai ko e Pule’anga p ia ko eni. Ko e ...

Lord Tu’i’ fitu: Sea ki’i fehu’i p ki he Fakafofonga. ‘A ia kapau ko e p seti ko ena ‘oku ke me’a mai ‘aki, fakap seti’i ange ki he tokotaha kilu, tokolahi ‘o Tonga ni, k tau ‘ilo ai ‘a e mahu’inga ‘o e masiva ‘i hotau ki’i tokolahi hotau fonua. M l Sea.

Tevita Lavemaau: M l , te u toki ‘atu...

<005>

Taimi: 1140-1145

Tevita Lavemaau: ... a’u atu p ki ai, pea kapau he ‘ikai ke u a’u pea ke toki me’a hake p ki he ‘Eiki Minisit Pa’anga, he ko ia ‘oku ne ma’u ’etau sit tisitiká, fa’a me’a ki ai.

Sea K miti Kakato: Ko ia.

T vita Lavemaau: Ka ko e, ‘oku kau pe eni ia he ...

‘Eiki Minisit Pa’anga: Sea.

T vita Lavemaau: He feinga fisifisimu’a, kaveinga fisifisimu’a.

’Eiki Minisit Pa’anga: Sea, ka u ki’i tokoni p mu’a ‘i he fo’i m meniti ni.

Tevita Lavemaau: ‘E ‘Eiki Sea ‘oku ...

’Eiki Minisit Pa’anga: ‘Io m l Sea.

Sea K miti Kakato: ‘E 11 ko ho’o me’a maí ko ho’o tokoni, ka ‘oku ‘ikai ko ho’o malanga. Kae fakafoki e taimi ia ki ...

Tevita Lavemaau: Ko u peh au ke ‘ai ai leva ‘eku ki’i miniti ‘e 10, Sea he ko e fo’i malanga ko eni.

Sea K miti Kakato: Hangehang ‘oku mou ‘ai’ ai noa’ia e motu’a ni e. ‘Oku hangehang ‘oku toki ha’u kia au ke u ...

T vita Lavemaau: ‘Oku ma fengaue’aki p mo e Fakafofonga...

Sea K miti Kakato: Ko u kole atu ke ke fe’unga ho’o tokoni, kae me’a mai e N pele ‘Eua.

Lord Nuku: Kole p Fakafofonga, ke u ki’i faka’osi au he ‘oku vave p ia, pea ke, sai p he ‘oku angalelei p e Sea ia.

Sea K miti Kakato: Me’a mai.

Tokanga ki he ni’ihi nau ‘i lalo he laine masiva ‘ikai ‘inasi he 5 kilu

Lord Nuku: Sea eni ia ko e Sea angalelei. Ko ia, ‘Eiki Sea, ka ko e me’a ko na’a ku ‘uhinga ki ai ‘anenaí, ‘Eiki Sea, ko ‘etau tu’ungá, ‘a ia kapau ko ko e toko, tau peh ‘etautolu ia ‘oku meimeí ‘i he toko 2 mano tupu ‘a ko ‘oku ‘i lalo ia ‘i he laini masivá, ‘a ia ko na’a ku faka’uhinga atu ki aí. Ko e laine ko iá, ‘oku ‘ikai ke nau fu’u ‘inasi kakato ‘i he pa’anga ko eni ko e ivi e fonuá. He koe’uhi, ‘Eiki Sea, ko e pa’anga ko ‘oku talamaí, ko e 14 miliona fakal kufua, kae kamata’aki e 5 ‘i he n . Ko u tui ko ‘a’aku, ‘Eiki Sea, kaekehe ko e polokalama foki eni ia ‘a e Pule’angá, ‘a eni ko ‘oku fai ko ‘a e n ko ení. Pea kapau te ke sio ki he ngaahi tokoni pa’anga ko iá, p te ke me’a ki ai, Sea, 1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 9, 10, 11. Ko e ‘ me’a ko ia, ngaahi tokoni ko iá k toa ko iá, ‘Eiki Sea, ‘osi taumu’a p ia ki hono ‘uhinga. Pea ‘oku ‘ikai ke fu’u lave hangatonu ia, ko e ‘uhingá ki he 61 miliona ko ení, ‘oku mahino ‘e ‘alu ki he polokalama ‘uluakí, ke tokoni ki he 14 miliona. He kapau leva ko e p seti ko e 25, kapau te tau to’o e p seti e 25 e 61 milioná ‘ave ia ki he fika 1, ke ne tokoni’i ‘a e masivá, pea te u, ‘oku ou tui leva, ko e anga ia ‘eku tuí, kapau ‘e to e fakam m lohi ange ‘a ‘olunga, ‘Eiki Sea.

Sea K miti Kakato: Ko ia.

Lord Nuku: Ka ko e me’a ko ‘oku fai ki ai e tokangá, ‘Eiki Sea, ko e sit tisitika ko ‘oku ‘omaí,

ko e pa'anga 'e 3 he 'aho, pea ke fakafua ai ki he kilo moá, p 'e ma'u 'e he motu'a ko ia, pa'anga 'e 3 he 'ahó, ha'ane kilo moa 'e taha, mo ha'ane me'i kale, ke fai'aki hono fakalelei. Manatu'i ko e kilo moa ko ení mahalo na'a ma'u me'atokoni ai ha toko f , p ko e toko nima.

Sea K miti Kakato: Ko ia.

Lord Nuku: Ka ko e 'uhinga ia 'o e anga ko e fakafuofuá. He 'oku 'i ai foki e me'a na'e fa'a me'a mai'aki mei Taumu'a he 'aneafí, nonga p e kau nofo saluní ia, ko nautolu eni ko 'i laló, 'oku fai ki ai e tokangá. Pea ko u tui ko e me'a tatau p he 'aho ni. Nonga 'a 'olunga ia.

Sea K miti Kakato: Ko ia.

Lord Nuku: Ka ko e pa'anga 'e 3 he 'ahó, Sea, ke ke tokoni mai ke feinga'i ke ki'i fakam m lohi hake 'i he Patiseti ko ení. He ko e 'uhingá 'oku lahi e ngaahi ma'u'anga mo'uí. Kapau te tau sio ki he tukuhau, 'Eiki Sea, fel ve'i mo e pa'anga 'e 3 ko eni he 'ahó. Tukupau tapaka, foki ki he p seti ko eni 'e 25 ki laló. Tukupau levi, foki ki he p seti 'e 25 ko ki lalo ko ení. Tukupau telefoni , foki ki he p seti 'e 25 ko eni e masivá. Pea ko e me'a ko 'oku fai ai e fakakaukaú, 'Eiki Sea, p 'oku 'ova tukuhau'i. Ko e tukuhau telefoni ia 'e 'Eiki Sea, ko e me'a ia 'oku si'i ma'u ai e t ko ki mulí, 'o kolé. To e 'ai e p seti 'e 15, CT ia, 'o to'o 'e he Pule'anga ia, na'e tonu ke faka'osi atu, l mai he uike kaha'ú, ngata p ia ko u fiema'u silini. 'Ikai ke a'u atu e fo'i taimi ko na'e me'á, he 'oku to'o foki 'e he Pule'angá ia 'a e p seti 'e 15, CT. Ka ko e anga ia 'eku tuí, ko e ngaahi me'a 'oku 'ikai ke ne v lohi mai 'e ia ha mo'uí 'a e ngaahi tukuhau ko iá, ko e to'o p ia mei he me'a 'oku ng ue'aki 'e he kakaí. Ko 'ene mea'i p ko he tukuhau 'oku lahi e ng ue'aki ko e kaati telefoni, tukuhau. Ko 'enau mea'i p 'oku ng ue e kakai ke t tapaka, tukuhau. Ko 'ene mea'i p 'oku lahi e l silini mai 'a e kakaí, tukuhau. Ka 'oku m l p .

'Eiki Minisit T naki Pa'anga H Mai: Sea ka u ki'i fakatonutonu e Fakafofongá.

Sea K miti Kakato: Ko e fakatonutonu eni N pele.

Tukupau he telefoni ki muli ko e fakakakato pē ia fiema'u 'a e Lao

'Eiki Minisit T naki Pa'anga H Mai: 'Eiki Sea, ko e me'a ko 'oku fakatonutonú, 'a e lave ko eni fekau'aki pea mo e tukuhau ...

<006>

Taimi: 1145-1150

'Eiki Minisit T naki Pa'anga H Mai : ... 'o e kaati telefoni. Ko u fakahoko atu p Sea, ko e Lao ko 'o e *Consumption Tax* p ko e Lao Tukupau Ng ue'akí, 'oku 'i ai hono Lao pea 'oku 'i ai hono Tu'utu'uni *Regulation*. Ko e fo'i faka'at ko kimu'a ko 'o peh ke faka'at 'a e t ki mulí ta'etukupau'í, na'e fai ia 'i he Tu'utu'uni p ko e *Regulation*, 'a ia ko e Kupu 6 ia.

Sea K miti Kakato: Ko ia.

'Eiki Minisit T naki Pa'anga H Mai: Ko e Laó ko e Tu'utu'uni ko 'a e Laó 'i he Kupu 9, Kupu 7, 8, 'oku pau ke tukupau'i ia. Na'e toki 'ilo hake ia kimui, tatau p'ia mo e tapaká, ko e ngue 'a e Pule'angá ko e fakam'opo'opo. 'Oku ta'efakalao 'a e *Regulation* he 'oku fepaki ia mo e Lao. Pea ko e fale'i p'eni mei he 'ofisi 'Ateni Senialé, mei he 'Ofisi e *Solicitor General*, 'oku hala e fo'i me'a ko iá talu p'ene lele mai. Pea ko hono fakafoki eni ia 'ona, 'o tatau p'ia mo e tukupau 'o e ngaahi koloa kehe. 'Oku pau ke tukupau'i ia 'i he fo'i taimi 'oku ke fakatau ai 'a e kaati. Ko 'ene foki p'eni ia 'a'ana ki he *normal* Sea. M l 'aupito.

Sea K miti Kakato : M l . Me'a mai N pele.

Lord Nuku : M l . M l 'Eiki Sea. 'Eiki Sea, 'oku ou tui p'au ia ki he ... Ko e tukuhaú ia 'Eiki Sea, ko hono ta'efakah mai p'ha lao ia ke 'uhí ke ue'i. 'Oku malava p'e he Pule'angá ke fakah mai kapau 'oku nau peh , he ko 'eku, 'oku kau ia he ngaahi faka'ilonga 'e Sea, 'a e vaivai ko 'o e tu'unga faka'ikon mika fakalotofonua. Ko e Tukupau Ng ue'akí, kae toki fakatonutonu mai p'e he 'Eiki Minisit . Ko e me'a kotoa p' 'o a'u ki he me'a'ofa 'oku tukupau'i, 'i he tu'utu'uni ko 'a e Lao. 'Ikai ke to e 'i ai ha me'a ia 'e to e hala. Na'a tau lele mai foki tautolu he tukupau fakatau, toki tukupau p'kita he'ete 'alu 'o fakatau. Ko eni ia, a'u ki he misinale ko 'a e motu'a faifekau. Ko e to'o p'ho'o p'seti mahalo 'e 20 pea tukupau e toé ia. Ko e ngaahi 'ata ia 'oku h mai, 'oku vaivai e tu'unga faka'ikon miká. Ka 'oku fakamatala foki 'a e tu'unga faka'ekon mika. Hang ko e me'a ko eni ko , na'a tau lave ki ai 'anenai ki he tukupau. Tukupau 'a e folau vakapuná 'Eiki Sea, 'oku 'asi heni he peesi, 'oku 'i ai e peesi heni 'Eiki Sea, 'oku t naki ai e tukupau ko ia. Na'e 'eke pea na'e 'ikai ke ... 'a e tukupau ko ki he *levy* pea mo e tukupau ko ki he t kite vakapuna. 'Oku 'asi ia heni 'Eiki Sea ko e pa'anga 'oku t naki fakataha ko iá 'Eiki Sea, mahalo 'oku meimei 'i he 6 miliona 'a e pa'anga ko iá peesi 59. Ka ko 'eku fakamalanga 'a'aku 'Eiki Sea, 'oku ou fakamalanga. Ko e me'a kotoa p' 'oku lave ki ai 'a e kakaí ke ma'u ha'anau mo'ui, 'e 'ikai lava ia ke tukuange. 'E me'a mai 'a e Pule'angá 'o talamai, ko e silini ia 'oku to'o ia mei he pangik , ka 'oku 'uhinga hono l maí, ko e motu'a ko heni, pea to'o ai.

'Eiki Minisit T naki Pa'anga H Mai : Ki'i fakatonutonu atu p' Sea.

Sea K miti Kakato : Ki'i fakatonutonu eni N pele.

Lord Nuku : Pea hang ko e telefoni 'oku 'uhinga hono l maí ko e t'atu ko ke 'omai.

'Eiki Minisit T naki Pa'anga H Mai : Ki'i fakatonutonu p' Sea.

Sea K miti Kakato : Me'a mai Minisit .

'Eiki Minisit T naki Pa'anga H Mai : Tapu mo e Feitu'ú na Sea, kae peh ki he Hou'eiki M mipa. Ko e fakatonutonu 'a e lave ko 'o peh ko e me'a kotoa p'e ma'u'anga mo'ui ai 'a e kakaí 'oku tukupau'i. 'Oku 'ikai ke mo'oni eni Sea, 'oku mea'i p'e he Hou'eikí, 'oku 'i ai e ngaahi sekitoa mo e ngaahi 'lia 'oku to'o e tukuhaú mei ai, 'oku faka'at p' ko e *exempt*.

Sea K miti Kakato: Ko ia.

‘Ikai mo’oni pehē ‘oku tukuhau’i me’a ma’u mo’ui mei ai kakai

‘Eiki Minisit T naki Pa’anga H Mai: ‘A ia ko e sekitoa ko e ngoué, sekitoa toutaí, kau ai ‘a e takimamatá, ‘oku to’o k toa ‘a e ‘ me’a ko ia. ‘Oku fakafuofua ia ki he 53 miliona Sea. Ko e pa’anga na’e totonu ke t naki ‘e he Pule’angá, ka ‘oku to’o ‘i he *exemption*.

Ko e talanoa ko eni ko ki he *PACER Plus* ko e fakakaukau ko iá, ‘Eiki Sea ko e ha’u ko kau *donor*, ko ‘enau tuhu mai p , ‘oku fu’u lahi e *exemption*. Ko ‘ene t p af Sea, ko e ngaahi koloa ‘oku h mai ke mo’ui ai ‘a e kakai. To’o e tute, to’o pea mo e tukuhau *CT* to’o k toa fo’i ta’u ‘e ua. ‘A ia ‘oku fakatokanga’i ‘e he Pule’angá, ‘a e ngaahi feitu’u ‘e mo’ui ai ‘a e kakaí, ka kuo pau p ke ‘i ai e tukuhau. Ko e Lao e Tukuhaú ia Sea, kuo pau ke te tukuhau *tax at source*, kuo pau ke tukuhau ‘i ha feitu’u ‘oku ‘i ai ha pa’anga, ‘oku ‘ikai ke tukuhau noa’ia. Pea ko e ‘uhingá ia Sea ‘a e ngaahi tukuhau. Ka ko e peh , ko e me’a kotoa p ‘oku ngali ma’u ai e mo’ui ‘a e kakaí ...

<008>

Taimi: 1150-1155

‘Eiki Minisita P lisi: ... ‘oku tukuhau’i, ‘oku ‘ikai ke mo’oni. Ko e ngaahi feitu’u eni ‘oku ngali ko ‘e ma’u mo’ui ai e kakaí ‘oku faka’at ia mei he tukuhaú ‘o a’u ki he 53 miliona Sea. M l ‘aupito.

Sea K miti Kakato: Ko ia. M l .

‘Eiki Minisita Fefakatau’aki: Sea, ka u ki’i tokoni atu mu’a ke ki’i sekoni p ‘e 30 k taki.

Sea K miti Kakato: ‘E N pele, ‘oku ke tali e tokoni ko ení.

Lord Nuku: Ko ho taimi p Sea, pule p Feitu’ú na.

Sea K miti Kakato: ‘Osi ho’o taimi ‘au.

‘Eiki Minisita Fefakatau’aki: M l Sea. Ko e kapau te mou me’a ki he peesi 88, ko e taumu’a ko fo’i t pile ko iá te u lau atu. Ko e fakalalakaka’i ‘o e sekitoa ‘oku ‘ikai l sisita faka-‘ofisialé, ‘uhinga ia ka ke faka-‘ofisiale, ‘oku ‘oatu ho’o laiseni pisinisi ‘a ‘au mei he‘eku potung ué pea ‘oku lava leva mo e *revenue* ‘o ala ki ai. Ko koe p ‘oku ‘i lalo ho’o ki’i ma’u’anga mo’uí he 1 kilu, k taki fakamolemole ‘oku ke kau koe, ‘ikai ke faka-‘ofisialé, k ‘oku ui ia ‘emautolu ko e *informal* sekitoa pea ‘oku mau peh ‘e ma’u’anga mo’uí. Ko e fo’i t pile ko ení ‘okú ne talaatu ko e 61.60 milioná ‘oku faka-hangahanganu p ia ki he ni’ihi ko ‘ení, ‘i he ngaahi tokoni mei muli mo e tokoni ‘i Tongá ni ‘o h ng ko e 14.5 miliona ko eni ‘oku tesi’i ‘e he Pule’angá.

Lord Tu’i’ fitu: Sea, ki’i fakatonutonu.

Sea K miti Kakato: Ki'i fakatonutonu eni Minisit .

Tokanga ko e 61 miliona fakakatoa ia 'u tokoni mei muli ki Tonga ni

Lord Tu'i' fitu: Ko 'eku fakatonutonu Sea, ko e 61 ia, ko e faka-k toa e ' tokoni 'oku 'omai ki Tongá ni.

Sea K miti Kakato: Ko ia.

Lord Tu'i' fitu: Ko e m halo ko e 1 miliona p ki he polokalama ko eni ko 'o e to'utupú, ke fakataukei akó ke to e ma' lunga hake ke kumi ha'anau ng ue ki muli mo e toli fo'i'akaú, h ng 'oku ki'i tonu ki'i t keti ko iá. Ko e 2 miliona mo e 1 miliona 'oku 'ikai ke kau ia he fu'u 61 ko eni ko faka-k toa 'oku me'a ki aí.

Sea K miti Kakato: M hino p .

'Eiki Minisit Fefakatau'aki: Sea, kapau té mou me'a ki he fo'i t pilé, ko e fakal kufua 'o e fakalalakaka'i 'a e sekitoa ko 'ení 'oku ui, 'ikai l sisita p ko e *informal* sekitoa k 'oku mau tuhu'i hangatonu 'a e toutaí, ng ué mo e l langa 'a e ngaahi f' . Ko e fo'i 14.5 miliona ko ení 'oku mau faka'amu ke fakatafe ki he ngaahi 'api 'oku mo'ui 'ango'ango 'enau m sivá. 'Oku 'uhinga ia ke fakatupul kina mo fakaivia 'enau ma'u'anga mo'uí. Ka 'oku mau tui ko e ngaahi fa' té nau leva'i fakalelei e s niti ko iá. Ko e s niti ko iá, 'oku tuku p ia 'i he Tonga *Development Bank* pea ko e fakamo'oni ki hono *release* s niti ko iá, Minisit Pa'anga p taha, 'ikai kau ai 'a e motu'á ni, koe'uhí ke fai mo fakatafe ke a'u ka nau si'i mo'ui 'e Sea. Ko 'eku tokoni atu p ia 'a e fekau'aki 'a e tukuhaú mo e fakaivia m sivá.

Siaosi Sovaleni: Sea, ki'i fakatonutonu atu Sea.

Sea K miti Kakato: Me'a mai Tongatapu 3

Kole 'oua takihala'i kakai ko e 61 miliona 'alu fakahangatonu ki he masiva

Siaosi Sovaleni: Ko e 61 miliona ko ení Sea, 'oku kau ai 'a e ngaahi polokalama ki he ngaahi koló, ki he palani faka-koló 3 miliona, ko e 2 miliona ko e *project* ki he tokanga kina fakalelei kekelelé. Ko hono fu'u 'ai ko tala ko e 61 miliona ki he m sivá, taki hala'i 'e ia e kakaí Sea. Kole p ki he 'Eiki Minisit .

Sea K miti Kakato: 'E Tongatapu 3, k taki 'o me'a fakalelei hifo ki he me'á.

Siaosi Sovaleni: T pile p Sea

'Eiki Minisita Fefakatau'aki: F kongá 'oku halá ka u sio ki ai.

Sea K miti Kakato: Ko e fanga ki'i sekitoa eni 'oku 'i lalo he 1 kilu, pea ko e 'uhinga ia 'oku vahe ai ki he me'a faka-koló, he 'oku 'ikai ke 'i ai ha'anau...

Siaosi Sovaleni: Sea, k taki p ka ke lau me'a hifo p ki he fakalahi sekitoa 'oku 'ikai l sisita faka'ofisale.

Sea K miti Kakato: Ko ia.

Siaosi Sovaleni: Kau ai 'a e ngaahi palani faka-koló. Kau ai e palani hono fakaivia e palani faka-koló, me'a hifo p ki ai Sea.

Sea K miti Kakato: Ko eni ko u vakai hifo p ki ai.

Siaosi Sovaleni: 'A ia ko 'eku 'uhinga 'a'aku Sea, 'oua 'e talamai ia ko e 61.

'Eiki Minisit Fefakatau'aki: Ka u ki'i tokoni atu Sea, he ko au ko u hanga 'o fai atu 'a e fo'i m langa ko eni.

Sea K miti Kakato: Sai.

'Eiki Minisit Fefakatau'aki: He ko ia 'oku t la'a ka u hanga au 'o ki'i tokoni atu.

Sea K miti Kakato: Me'a mai Minisit .

'Eiki Minisit Fefakatau'aki: Sea, ko e tokoni'i palani faka-koló, he ko e palani faka-koló 'oku 'i ai e me'a ko e m l hinga mo e vaivai'anga. Té u 'oatu hangatonu eni, ko Mu'omu'a mo L lunga, ko honau m l hinga 'onautolu tahi 'oku 'ikai ko 'uta. Ko e Vahe Hihifó, ko honau m l hinga 'o nautolu ia ko e kekelelé. Pea 'oku makatu'unga ai 'a e fa'u hono tokonia fakaiviá he 'oku nofo 'a e m siva 'i he kolo ka 'oku 'ikai ke nofo 'i 'Afilika.

Siaosi Sovaleni: Sea, ki'i k taki p ...

Sea K miti Kakato: M l .

Siaosi Sovaleni: Fakatonutonu atu e 'Eiki Minisit . Tapu mo e Feitu'ú na Sea, tapu mo e Hou'eiki M mipa 'o e K miti. Tau peh p eni ki he palani fakakolo ko eni 'o koló, ko e kau ia 'i he tafa'aki mahu'inga ia 'a e t feá. 'Ikai ko ha fekau'aki ia, mo ha tau peh ke hang ko e Lao Toutaí. Ko e t fea 'oku 'ikai ke ... taha k toa ...

<000>

Taimi: 1155-1200

Siaosi Sovaleni: ... p , 'oku a'u tonu ki ai e vaí he taimi ko 'oku 'uha lahi aí. 'Oua 'e 'ai ke tau peh , ko e k toa eni 'oku 'alu ko ki h . Hala 'aupito hono taki 'o'ona ko iá. 'Oku 'i ai e ngaahi polokalama mahu'inga heni.

'Eiki Minisit Fefakatau'aki: Fakam l atu Sea ka u ki'i faka'osi atu ai leva.

Siaosi Sovaleni: Kae 'oua 'ai ke peh .

Sea K miti Kakato: ‘E Tongatapu 3, me’a mai ho’o me’a ‘a ‘aú kae tuku ki he Hou’eiki Minisit ke nau tali mai. Me’a mai Minisit .

Siaosi Sovaleni: Ko ‘eku fakatonutonú ia Sea.

’Eiki Minisit Fefakatau’aki: Ka u ‘oatu e ki’i fakakaukau ko ení. ‘Oku t p kita ia ki he masivá pea mo e tu’um lie. ‘Oku t fea p ‘a e masivá ia mo e tu’um lié. Ka ‘oku ‘alu ‘a e palani ng ue ko ení ke tokoni’i ha tama tu’um lie, ko e t fea ko ‘oku u sia ai e masivá ‘oku ‘ikai ke ne lava ‘o tokoni’i iá, ‘oku tafe ai ‘a e ngaahi tokoni ko ení kia nautolu. He ‘ikai lava ke tokoni ha tokoni peh ni ke tau ‘alu atu ki Lapaha ‘oku ‘i ai ha t fea pea tau atu tautolu ‘o tokoni’i ha tama ‘oku ma’u ha’ane fu’u fungavaka tolu p ua. ‘E ‘alu ki he tokotaha ‘oku faingata’a’ia ‘oku ‘ikai ke ‘i ai ha’ane s nití. Ko e ‘uhinga ia ‘ene tu’u ai ‘i he t pile ko ení. M 1 .

Sea K miti Kakato: M 1 Minisit , m hino ia ki he motu’a ni.

’Eiki Minisit Fefakatau’aki: M 1 .

Sea K miti Kakato: Me’a mai N pele ‘Eua ‘o fakam ‘opo’opo mai ho’o taimí.

Lord Nuku: ‘Eiki Sea, m 1 ‘aupito, to e manatua mai e motu’a ni he ‘osi e tokoni ko ení ‘Eiki Sea he ko u tui p au ia ‘Eiki Sea ko mautolu ko eni ko ‘oku ‘ikai ke mau kau he fa’u me’á ko mautolu ‘oku tonu ke mau tokanga atú he ‘oku ‘i ai ‘emau ngaahi faingata’a’ia fakafeitu’u pea ko e ‘uhinga ia ‘emau kole atú.

Sea K miti Kakato: Ko ia.

Lord Nuku: He ko e me’a ia ko nau lave ai ‘anenai ko ki he masivá he ‘oku lahi ange kakai masiva ko ‘oku nofo homau ngaahi feitu’ú, ‘i he kakai ko ‘i he l volo ki ‘olungá. ‘Io ko e kau hiki mai foki mei Ha’apai ka ‘oku lahi ange ‘enau nofo ko homau ngaahi feitu’ú pea ko e ‘uhinga ia ‘oku si’i fai ai e tokangá ki aí. Nau fakahoha’a ko ‘anenai ‘o fakahoa e ma’u pa’anga faka’ahó pea mo e totongi koloá pea mo e tukuhaú.

’Eiki Minisit Pa’anga: Sea, ‘ai p au ki’i tokoni mu’a ki he ‘Eiki N pele, ne me’a ko , lele mai e m tu’á mei Ha’apai. Ko u tui p ‘oku ‘osi l sisita honau fanga ki’i kongá ‘api ‘i Kolonga ke nau nofo ai.

Sea K miti Kakato: ‘Osi maau ia.

Lord Nuku: ‘Osi maau ia Minisit .

’Eiki Minisit Pa’anga: M 1 , m 1 Sea, m 1 Sea.

Lord Nuku: ‘Io, kapau ‘oku ‘i ai ha motu’a ia ‘oku ‘ikai ke ‘ange hano ‘api ko e motu’a ia ‘oku anga kovi.

Sea K miti Kakato: Fakam ‘opo’opo mai ‘e N pele ho’o me’á he miniti ‘e 2 ko ení.

Kole to’o mai ha sēniti mei he 6 miliona tānaki he levi ke tokoni’i ‘aki kau sipoti

Lord Nuku: Ko e kau lotú mo e me’á, ‘osi maau ia. ‘Eiki Sea, ko e me’a ko ko u tokanga ko ki aí, ko u tokanga, ko e tukuhau ko na’e t naki ki he s potí, ‘a eni ko he peesi 59. Ko ‘eku kole atú ko e 6 miliona ko ení, to’o mai mu’a ‘o tokoni’i’aki e kau s poti ko eni ko ‘oku folaú. He ko e tu’utu’uni ia ko ‘oku tu’utu’uni ‘e he Laó ki he ‘Eiki Minisit Pa’angá, ko e tukuhau ko ení ‘oku ‘ikai ko ha tukuhau ia ke ‘ave ia ke t naki fakalukufua ke ne vahe fa’iteliha, ‘a e me’a ko eni ki h .

Ko e me’a ko hono uá ‘Eiki Sea fekau’aki mo e akó, sai p mahalo te ke to e ‘omai p ha’aku ki’i taimi.

Sea K miti Kakato: Fakam ’opo’opo mai ‘oku toe p ki’i miniti ‘e taha.

Lord Nuku: Ko e me’a ko ko u tokanga ko ki he akó, talu mei he 2014 ki he ‘aho ni ‘Eiki Minisit Ako, ko ho’o CEO eni ‘e fiha. Pea ke me’a mai mu’a p ko e h e ‘uhinga e me’a ‘oku fa’a tuli ai e kau CEO. ‘Ikai he koe’uhí ‘oku fai e tokanga ki ai he ko e me’a ‘oku tokanga ki ai e fakalukufua e fonuá. Pea ‘oku ‘i ai mo e pa’anga ‘oku mole ai, ‘oku fai e tokanga ki ai. ‘A ia ko e me’a ia ‘e ua ‘oku tonu ke fai ki ai e fakahoha’á ko e s poti, tukukehe ‘a e ngoué ia ‘Eiki Sea. He ko ‘etau ‘alu ko ki he fiká, ko e sekitoa ko ke ne tokoni’i ko ‘a e ngoue, ‘a e taautahá, ‘a te ne fakang ue’i ko ‘a e kakai e fonuá ‘oku hala ia pea mo e pa’anga, he 19/20.

Sea K miti Kakato: N pele k taki p kuo lava ho’o taimí kae toki tukuange ki he Minisit Akó ke ne talí mai he’etau foki mai he houa efiáfi.

Lord Nuku: ‘Io m l ‘aupito, m l ‘aupito.

Sea K miti Kakato: ‘E Hou’eiki mou k taki tau liliu ‘o Fale Alea.

Liliu ‘o Fale Alea

‘Eiki Sea: Hou’eiki, toloi e Falé ki he 2.

(Na’e toloi heni ‘a e Fale ki he 2pm)

<001>

Taimi: 1400-1405

S tini Le’o: Me’a mai ‘Eiki Sea e Fale Aleá. (*Lord Fakafanua*)

‘Eiki Sea: M l e laum lie Hou’eiki kole atu ke tau liliu ‘o **K miti Kakato**.

(Na’e liliu ‘o K miti Kakato.)

Sea K miti Kakato: Hou'eiki mou fakama'ama'a atu. Hou'eiki mou me'a mai he'etau 'asenitá. Fakama'ala'ala e ngaahi me'a 'oku 'ikai ke, ki'i h nenefu 'i he kau M mipá ke fakamaama mai 'e he Hou'eiki Minisit . Me'a mai Tongatapu 3.

Siaosi Sovaleni: M l Sea. M l e laum lie ki he ho'at ni. Tapu mo e Feitu'ú na Sea tapu mo e Hou'eiki M mipa K miti Kakato. 'E Sea ko e ki'i lau fakak toa atu p eni he kongaf ko eni e *Budget Statement* 'a e 'Eiki Minisit Pa'angá. 'Oku 'i ai 'a e fiefia he ngaahi tafa'aki lelei 'oku fokotu'u mai ko ení pea ko e kole p ia Sea ke 'oatu p ha ki'i lau p ki he ngaahi tafa'aki 'e ni'ihi heni na'a ala tokoni p ki he teuteu ko eni, 'ikai ke ngata p eni hono teu ke tali e 'Esitimetí ka ko hono fakahoko foki e ng ue ko he ta'u ko eni ka hoko maí. M hino 'aupito p 'etau pou pou kotoa p ki he fika tolu ko eni 'o e taumu'a ng ué hono tau'i ko eni 'o e faito'o konatapu. Ka na'e 'i ai p tokanga Sea hang p ke mea'i he t pile fika tolu 'oku 'asi 'oku hang 'oku 'i ai e ki'i holo. 'Oku 35.5 miliona foki he ta'u lolotonga pea ki'i holo hifo p 'o 30.92 miliona. Ka 'oku 'asi heni 'oku ngali lahi ko e holo 'a e tokoni mai mei mulí ka ko e mahalo na'a toki fakama'ala'ala mai p he 'Eiki Minisit Pa'angá na'a ko e 'uhinga p na'a 'oku liliu e, 'a e tokoni 'a mulí ki ha tafa'aki 'e taha. Ka ko e 'uhinga p na'a 'oku 'ikai ke to e mahu'inga'ia 'a hotau kaung ng ue ko eni mei mulí 'i he tafa'aki mahu'inga ko eni ki Tonga 'a e fakaf paki'i ko eni 'a e faito'o konatapu Sea.

'I he tafa'aki fika nima Sea ki he ma'u'anga iví ...

Sea K miti Kakato: Peesi fiha ena k taki.

Fakafiefia ki he ngāue ki he tafa'aki 'o e ma'u'anga ivi

Siaosi Sovaleni: Ma'u'anga ivi ko eni Sea 'i he peesi 13 'e 14 ia fika nima Sea. 'A ia ko e fika nimá ia ki he tafa'aki ko eni e ma'u'anga iví. 'Oku fakafiefia e ngaahi fakahoko ng ue ko eni 'oku fai he tafa'aki ko ení Sea. Hang ko eni ko e ngaahi nga'unu atu ko eni ke ma'u 'a e t keti ko eni na'e fokotu'u ki he 2020 'a ia ko e ta'u kaha'u p ia Sea na'a lava 'o a'u 'o p seti 'e 50 'a e ma'u'anga ivi 'uhila ko eni 'a e fonuá 'oku ma'u mei he ivi ko eni 'oku to e lava p 'o to e fakafoki mai p ko e *renewable energy*. 'A ia 'oku faka'amu p ia kapau 'e toki faka-*confirm* mai p pe fakam 'opo'opo mai he 'Eiki Minisit 'a e hokohoko atu ko eni e ng ue ko eni ...

<002>

Taimi: 1405-1410

Siaosi Sovaleni: ... ke ma'u ko eni e t ketí. Fakafiefia 'oku 'asi heni ke fai e ngaahi ng ue ki he ngaahi Lao ki hono fakatahataha'i mai 'a e ngaahi ng ue mo e ngaahi tafa'aki kehekehe foki 'o e ma'u'anga iví ke, 'oku to e lava ai 'o fai ha femahino'aki lelei ange ai mo fai ha sio ki he faka'uhila ko eni 'o e ngaahi feitu'u 'oku tau peh ko e feitu'u 'oku 'uta p ko e ngaahi motú he ko nautolu foki 'a e ngaahi feitu'u 'oku lahi ai e polé. Tautolu ko eni 'oku 'i he ngaahi kolomu'á mo e ngaahi, feitu'u ko eni 'oku ofi holo p aí 'oku ngali lelei p ka 'oku sai 'oku 'i ai 'a e tokanga makehe 'a eni ko eni hang 'oku fokotu'u mai ko ení ke fai ha sio makehe ki he ma'u'anga ivi ko eni 'a e ngaahi feitu'u 'utá p ko e ngaahi motu 'oku mama'ó.

Poupou ki he mahu'inga ngāue'aki tekinolosiá ki he fakahoko fatongia Pule'anga

'I he tafa'aki ko eni fika onó ai p Sea he peesi tatau p peesi 14 'a ko eni ki he ngaue'aki ko eni

e tekinolosiá Sea ke tokoni ki he fakahoko fatongia ‘o e Pule’angá. ‘Oku ‘i ai e pou pou lahi ki he taumu’a ko ení Sea. Mahu’inga ‘aupito p ke tau ‘unu p mo e taimí ke tau sio ‘e anga f f hanga he ‘e tekinolosiá Sea ‘o tokonia ‘a e fakahoko fatongia. ‘Ikai ke ngata p ‘i he ngaahi potung ue ‘a e Pule’angá ka ko e fengaue’aki pea mo e ngaahi pisinisí kae ‘uma’ foki ‘a e kakaí ‘i he’ enau lava ko eni ‘o ma’u ‘a e ngaahi s vesi p ko e ngaahi fakamatala ‘oku fa’a fiema’u ka ‘oku taimi lahi ‘oku faingata’á ko e ‘uhingá ‘oku pau ke te heka pasi p ‘oku te heka vaka mai ke te lava ‘o toki ma’u ha’ate ki’i foomu p ko e ma’u ha’ate ki’i fakamatala mei he ‘ofisí. Ko e pou pou Sea na’e lava atu ko eni ‘a e ngaahi ng ue ko ení na’a lava ai ‘a kinautolu ko ení ‘o ma’u p ‘a e ngaahi fakamatala mo e ngaahi s vesi ko ení mei he motu p ko e kolo ko ia ‘oku nau ‘i ai.

Mahu’inga ke fai hano siofi ngaahi Lao ki hono ngaue’aki tekinolosia

Mahu’inga foki heni Sea ke fai e tokanga ki he tafa’aki ko eni ‘o e ngaahi Lao. Ko e kau foki ia he pole lahi ko eni ‘o e ngaahi ng ue peh ní Sea he ‘oku ‘i ai e ngaahi Lao ia na’e fa’u foki ia he taimi na’e te’eki ke fai ha sio ke ngaue’aki e tekinolosiá. Pea ko u tui ko e Minisit Laó na’a nau fai ‘a e ng ue lahi ki he tafa’aki ko ení ki hono siofi ke ‘at hono *share* p ko hono vahevahe atu ‘a e ngaahi fakamatala mei he ngaahi potung ue ‘e ni’ihi ki he ngaahi potung ue ‘e ni’ihi. Tu’u e ngaahi Lao ‘e ni’ihi ia ‘oku ne hanga ia ‘o talamai ngata p h ‘a e ma’u ko fakamatala he ‘ikai ke ngofua ke ke to e hiki atu ki h ‘o ‘ave ‘a e fakamatala tatau. ‘A ia ‘oku fakafiefia ke toki ‘omai ha *update* ai ke tau sio atu ki he ngaahi ng ue peh ni ‘i hano feinga’i ke to e lelei ange ‘a e fakahoko fatongia ‘i loto he Pule’angá pea kitu’a ki he ngaahi pisinisí kae ‘uma’ ‘a e kakaí.

Ko e me’a p ‘oku fai e tokanga ki aí Sea ko ‘ene lahi ange foki ko eni ‘a ‘etau ngaue’aki tekinolosiá pea ‘oku lahi ai leva ai ‘a e faingam lie ke ng ue hala ‘aki ‘a e tekinolosiá. Pea na’e ‘osi ‘ohake p eni Sea kimu’a ‘a e faka’amu ke ‘omai ‘a e Lao fo’ou ko eni ki hono Ng ue Hala ‘aki ko eni e Komipiutá. ‘Oku ‘osi ‘i ai p Lao lolotonga ka ‘oku ‘i ai ‘a e Lao ‘e taha, ‘a e ‘ Lao ko e fakatonutonu p mo fakalelei’i ‘a e ngaahi t nounou ‘o e Lao ko iá taut fito ki he ngaahi faihia makehe ‘o hono ngaue’aki ko eni ‘o e tekinolosiá ngaue’aki ‘a e m tiá fakas siale mo e ‘ al me’a peh .

‘Oku kau heni foki Sea e ngaahi me’a ke fekau’aki pea mo e lau’ikovi kau heni ‘a e ngaahi Lao ‘a e Lao ko ení ‘a e me’a ‘oku ui ko e, hang ko e tataki ha taha kei ta’u si’i. ‘Oku ‘alu ia ‘o a’u ai ko e hia ia ‘i he, ‘o kapau ‘e fakahoko mai ‘a e Lao ko ení Sea ki he taimi lahi ‘oku ‘i ai ‘a e kakaí ‘oku nau hanga ‘o takihala’i ‘a e ki’i f nau ‘oku ta’u iiki ‘oku ‘ikai ke nau ‘ilo foki ‘enautolu. Nau peh ‘enautolu ko e tokotaha ko ‘oku ta’u 12 t ko ko e tokotaha ia ‘oku ta’u 32 p 42. ‘A ia ‘oku mahu’inga ‘aupito Sea ke tau ‘unu atu ko eni mo teke ki he kakaí ke nau ngaue’aki ko eni e tekinolosiá ke nau ma’u ‘a e s vesi mo e lelei ko eni e ng ue mei he Pule’angá ke tau to e fai p mo ha sio ke ‘omai e ngaahi Lao ko ení ko e ‘uhinga p ke malu’i kinautolu ‘uhinga pea mo tautea’i ‘a kinautolu ‘oku nau ng ue hala ‘aki ‘a e me’a lelei ko ení Sea.

Mahu’inga ke tokangaekina e mo’ui lelei

‘I he fika fitú ai p Sea peesi tatau p peesi 14 ko e talanoa foki eni ki he mo’uilelei. ‘Oku kau foki heni he me’a ‘oku tau mahu’inga’ia kotoa p ai. ‘Oku ‘ikai ko e ‘uhinga ia ko ‘etau kai vesitapolo mo *fruits* he pongipongi mo e efiáfí ka ko e mahu’inga heni ‘i hono feinga ko eni ‘a e

potung ue ko ení ke to e fakalelei'i ange 'enau sevesi ki he kakai. 'A ia ka 'oku kau heni mo e ngaahi polokalama ko eni ...

<002>

Taimi: 1410-1415

Siaosi Sovaleni: ...'oku 'asi ai ko ko e polokalama *e-health*, ko hono ng ue'aki 'a e tekinolosia ke fakaa'u atu'a e ngaahi sevesi ko eni 'a e Potung ue Mo'ui mo 'enau tala fakamatala mo e al me'a peh ki he kakai. 'A ia ko e a'u leva ki ha tu'unga 'oku ou tui 'e toki me'a p 'a e Minisit Mo'ui ki ai, 'e lava p 'a e kakai mei ha feitu'u p 'o ala *access* 'a e ngaahi sevesi 'oku taimi ni ia 'oku fiema'u ke te a'utonu mai ki falemahaki p ko ha *health center* p ko ha *health facility*. 'A ia 'oku 'i ai 'a e fiefia 'i he tataki ko eni ke tau 'unu atu ke ng ue'aki 'a e ngaahi me'ang ue pehe ni, ke to e fakalelei'i 'aki 'a e fakahoko fatongia tautefito ki he tafa'aki mahu'inga ko eni, hang ko e *health*.

'Oku 'i ai 'a e tokanga p Sea ki he tafa'aki ko eni 'o e *quality of education* pea hang ko ena ko e 'ai ko ke lelei ange 'a e ako, peesi 15 ia Sea, kapau p te ke me'a hifo Sea ki he peesi 13, 'oku 'i ai 'a e t pile fika 3 'oku 'asi ai 'oku 'i ai p ki'i holo, 'oku holo mei he 78.64 miliona ki he 75.9 miliona 'i he'etau feinga ko eni ke to e lelei ange 'a e ako, k 'oku ou tui mahalo na'a ko ha ki'i me'a si'isi'i p ia 'Eiki Minisit Ako, k ko e anga ko fakatokanga'i p 'uhingá ko e kau eni 'i he ngaahi taumu'a mahu'inga 'oku fokotu'u mai 'e he Pule'anga. 'Oku ou tui au ko e taumu'a eni 'oku tau tui kotoa ki ai, 'a 'etau tokanga'i 'a e ako, k ko e fakatokanga'i hifo p 'oku 'i ai p ki'i holo kae 'oku mahalo p ko e me'a p ia mei he ngaahi *project* kuo 'osi, k ko e tonu p ke fakatokanga'i p Sea, ko e 'uhinga p ia hono 'ohake 'a e ngaahi poini ko ia 'i he tafa'aki ko ia Sea.

Fokotu'u na'a lava 3 kilu 6mano tokoni he vaka ki Ha'apai ke tipōsiti 'aki ha'anau vaka

'I he a'u mai ko eni ki he peesi 15 ai p mo e 16 Sea, 'i he'etau sio fakalukufua ki he 'Esitimeti, 'oku 'i ai ai 'a e fakatokanga'i ko eni na'e 'osi fai 'a e feme'a'aki heni Sea, k 'oku ou kole fakamolemole p au kapau 'oku ou to e *repeat* ke u to e 'oatu p 'e au ha me'a tatau, hang ko e ki'i pa'anga ko eni na'a ke me'a ki ai Sea, 'a e tolu kilu ono mano ma'a Ha'apai. Fokotu'u fakakaukau p ia Sea, he 'oku ko e me'a 'oku fai 'a e tokanga ki ai, 'osi 'i ai p hotau k inga Ha'apai 'oku nau fai 'a e ng ue ko ení 'i he vaha'a 'o e ngaahi motú 'oku 'i ai p 'enau ki'i s niti 'oku ma'u ai 'i he'enau fanga ki'i vaka 'oku nau feleleaki holo 'i he 'otumotu pea mo Pangai mo me'a, na'a ko ha me'a eni ia na'a 'oku lava ai 'o fakakaukau'i ke tokonia kinautolu kae 'oua 'e to e *introduce* mai ha fe'auhi kehe.

Kaekehe Sea, ko e fokotu'u fakakaukau atu p k ko e fakakaukau p hono ua ki hono ng ue'aki 'a e fo'i seniti ni ko e tolu kilu ono mano eni Sea na'a lava ia 'o *deposit* ai ha vaka ia ma'ae fo'i 'one'one. Ko e tolu kilu ono mano mahalo na'a 'osi meimei lava ai p ha p seti 'e 20 p 30 ko ha vaka fo'ou ke lava ai 'o hang p ko eni ko 'Eua 'o fe'au'auhi ai mo e ngaahi kautaha vaka kehe, k ko e fokotu'u fakakaukau atu p Sea ko e 'uhingá ko e fo'i s niti ko eni 'oku tu'u mai ko eni 'i he Patiseti 'oku mahu'inga 'aupito ke fai ha sio ki ai.

Fehu'ia pē 'oku tonu ke 'ave mafai totongi mei Fale Pa'anga ki he Potungāue 'e taha Pule'anga

Sea ko e me'a mahu'inga p 'e taha 'oku fai ai 'a e tokanga ki ai 'i he tafa'aki ko eni 'o e *informal sector* hang ko e fa'a me'a 'a e Minisit Fefakatau'aki 'a e s niti ko eni 'oku 'omai mei he Pangik Fakalalakaka, tuku 'a e 14 miliona ia mahalo ko e me'a ia 'i he kaha'u, pea ko e *policy decision* p ia 'a e Pule'angá, ko e me'a p 'e ala kau ai 'a e motu'a ni ko e Fakafofonga 'o e Kakai, pea ko e pa'anga ko ia ko e pa'anga 'a e kakai. Ko e me'a p 'oku fai 'a e tokanga ki ai Sea, 'a e fo'i .5 miliona 'a e fakahoko mai 'oku 'ave mafai fakamafai'i ko 'o e *payment* ia 'oku 'ave mei Fale Pa'anga ki he Potung ue 'e taha Sea, k 'oku ou tui *again* ko e me'a p eni ia mahalo 'a e Pule'anga ke nau toki sio mo e 'Atita ki ai, p 'oku fakapotopoto p p 'oku fakatatau ki he Lao, k 'oku ou tui ko e me'a ia ke nau toki *sort out*, p 'oku tonu p ke to'o 'a e mafai ko ia, he ko e me'a 'oku tau angamaheni 'i he'etau ng ue fakapule'anga k tau fai ha ng ue ke totongi tau fai 'a e ng ue ko ia teuteu 'oatu ki Fale Pa'anga, ko e fatongia mamafa ia 'o Fale Pa'anga ko 'enua hanga 'o *double check* to e vakai'i 'etau ng ue p 'oku fai fakatatau ki he tu'utu'uni, fai fakatatau ki he lao, pea toki fai 'a e *payment*.

Kole mei he 27 miliona pa'anga tokoni Gita na'a lava fakakakato polokalama langa afā Ha'apai

'I he taimi tatau p Sea a'u mai ko eni ki he af hang p 'oku mou 'osi mea'i 'oku 'asi mai heni kuo ngali 'osi 'a e tokoni ko eni ki he langa 'o Ha'apai. Na'e 'i ai foki 'a e ki'i s niti Sea, 'oku ke manatu'i lelei p 'oku ke fa'a kau p 'i he k miti na'e lele ai ko ...

<005>

Taimi: 1415-1420

Siaosi Sovaleni: taimi ko . Na'e 'i ai e ki'i s niti na'e feinga'i ke 'ai ha ki'i falekaukau, pea mo ha ki'i falem l l , h fanga he fakatapu, ma'a e fanga ki'i fale ko eni na'e langa i Ha'apai, ka na'e 'omai e ki'i s niti ko eni mei he Pangik 'a Mamani, ka na'e 'i he taimi ko ia, mahalo na'e mahu'inga ange ke 'ai 'a e fale 'a e *Justice*, 'o langa leva ia pea 'ai mo e ki'i fale m keti, kae fakatatali 'a e fiema'u ko eni 'a e k ingá ko eni na'e 'ai ko ke 'ai 'a e ki'i falekaukau. Ko e kole p ki he Pule'angá, Sea, mo 'eku kole atu ke pou pou mai mo 12 ke vakai'i mai e pa'anga e 27 miliona ko eni e *Gita* 'oku kei to'e, na'a lava ha ki'i tokoni ai ke fakakakato'aki e *project* ko ia ki he fanga ki'i fale ko eni i Ha'apai, ke t naki atu ai leva e ki'i falekaukau, p ko e ki'i falem l , ko e 'uhingá leva ke kakato ai leva ia. He 'e sai p eni ia, 'oku 'ikai ke ngata p he sai ki he f mili, 'e sai ki he tafa'aki faka-mo'ui, sai ki he tafa'aki faka-s siale, mo e alá me'a peh . Tau peh p ko e fale 'e 400, tau peh 'oku pa'anga 'e 5000, pa'anga p ia 'e 2 miliona Sea, 'e ala lava tokoni ki hení. Pea ko e fokotu'u fakakaukau p ia, Minisit Pa'anga, 'oku 'ikai ko e 'uhinga eni ia ke mau fa'u Patiseti atu p ko ha me'a. Ko e 'atu p ke tukuatu p , ko e 'uhingá ke lava lelei ai leva 'a e fanga ki'i 'api ko eni 'i Ha'apai mei he 27 miliona 'a eni ko 'oku tau peh kei toe he *Gita*, he 'oku hang p ko , ko ho'o me'a ki ai kimu'á, ko e pa'anga *budget support* e fo'i me'a ko ia, fa'iteliha p e Pule'angá ia 'i hono ng ue'aki. Na'a lava e ki'i 2 miliona p ko e 3 miliona ko eni,

ke ma'u ai ha fanga ki'i fale ke fakakakato'aki 'a e ngaahi fiema'u ko eni 'a e k inga ko eni mei Ha'apai. Sea, te u ngata ai he *section 5 p* , ko e 'uhingá kae tuku atu 'a e ngaahi fokotu'u fakakaukau mo ha ngaahi fehu'í ki he 'Eiki Minisit . Ko e fokotu'u fakakaukau atu pe mo ala tokoni atu, Minisit ki he faifatongia 'oku faí. M 1 Sea.

Sea K miti Kakato: M 1 . Hou'eiki Pule'anga, mou me'a mai ki he me'a 'oku fai ki ai e tokangá, fekau'aki mo e tekinolosiá. Fekau'aki mo e 'uhilá, ke tuku 'a Tonga ni kae 'ave ki Ha'apai. Fekau'aki pea mo e ki'i me'a ko eni ki he fakalavalava e af ko 'a Ha'apai. Me'a mai, 'e Minisit Pa'anga.

Fakamahino Minisita Pa'anga kei faka'osi pē mei Fale Pa'anga hano totongi ha sieke ki ha ngāue

'Eiki Minisit Pa'anga: Sea, m 1 'aupito 'a e tuku mai 'a e, ke fai atu ha fakahoha'a, pea 'oku ou fakatapu ki he Feitu'u na pea tapu mo e Hou'eiki e K miti Kakató Pea 'oku ou fakam 1 atu ki he tokoni kuo fai mai 'e Tongatapu 3, ki he ngaahi fakakaukau 'o e fa'u ko Patisetí, pea na'e 'osi lahi e ngaahi me'a ia na'e fai pe 'a e fakakaukau ki ai, pea 'oku ou tui 'e tokoni eni ki ha fakakaukau ki he kaha'ú. Ka na'e 'i ai e me'a na'e tokanga mai ai, pea 'oku ou tui 'oku mahu'inga ki he, ngali ko ke peh , 'e 'omai 'a e pa'anga ia mei he Pangik Fakalalakaká ke 'ave ki ha Potung ue 'e taha ke nau hanga 'o fakamoleki, 'ikai ke kau ai a Fale Pa'anga. 'I he kongá ko iá, 'oku kei tuku p 'a e pa'angá he Pangik Fakalalakaká, fai e ng ue 'e he Potung ue ko iá kae kei 'omi p ki Fale Pa'anga ke toki fakapapau'i faka'osi ai pea toki totongi e sieké. Na'e 'osi ma'u mai p mo e 'Atita ki he kau p he fakatahá, pea na'a ne fakatokanga mai e kongá ko iá, ki he tokanga'i ko ke malu 'a e pa'angá, pea ko e fakam 1 atu he fakatokanga ko iá. Mahalo ko e me'a pe ia 'oku a'u mai ki he'eku fakakaukau he taimi ni. Kae m 1 , 'Eiki Sea.

Sea K miti Kakato: M 1 , me'a mai 'Eua 11.

Kehekehe pē faka'uhinga fekau'aki mo e nofo masiva

Tevita Lavemaau: M 1 Sea. Tapu pea mo e Seá, mo e K miti Kakató, 'Eiki Sea, kae fai p ha malanga fakal kufua atu p , tau *Budget Statement*. Sea, ko e kaveinga mahu'inga na'e fokotu'u hake 'anepongipongi 'e he Hou'eiki N pele mei Vava'ú, 'a e tu'unga ko 'o e masivá 'a ia 'o lave ai ki he pa'anga h mai, p ko e *disposable income* 'oku ma'u 'e he tokotaha, fakatatau ki he lipootí, pea peh foki ki he taha ta'ema'u ng ue. 'Eiki Sea, ko e ongo *issue* ia ko eni 'oku fekuki ia mo e fonua kotoa p 'o a'u ki he ngaahi fonua langa fakalalakaká. He 'oku hang 'a e ongo kaveinga ia ko ení, ha ongo hele ko 'oku fakatoumatá, h fanga he fakatapú. Pea 'oku na fel 1 ve'i p . Neongo 'a e me'a 'a e 'Eiki Pal mia, 'o peh 'oku 'ikai ke 'i ai ha masiva 'i hotau fonua ni, 'ikai ka te tau kehekehe p 'etau faka'uhinga ki he masivá...

<006>

Taimi: 1420-1425

T vita Lavemaau : ... ka ko e 'uhingá ko 'etau fel ve'i fakam mani lahi pea mo e ngaahi fonua 'o m mani. Kuo 'i ai p ngaahi me'afua kuo fokotu'u fakam mani lahi ke fua'aki 'a e masivá,

pea hang ko e fua 'o e tupu faka-'ekon mika ha fonua, p ko e *GDP* 'oku fa'a ng ue'aki. 'A ia fakatatau ki he me'afua ko iá, na'a ku peh 'anenai, ko 'eku manatú 'Eiki Sea, ko e fakatatau ki he lipooti ko ení, ko e peseti 'e 25 p 24 nai, 'o e fonuá 'oku nau 'i lalo he *poverty line*. Pea ko e ng ue ko ki hono feinga ke hiki hake 'a e kakai ko ení, 'oku tau fakam l ki he Pule'angá 'a e ng ue kotoa p kuo fai, pea 'oku ou tui ko e ngaahi Pule'anga kotoa p kuo tau s tu'a mei ai, na'e teke kotoa p 'a e kaveinga ko ia.

Poloseki 15m Pangike Māmani ki he to'utupu ke hiki'i hake nau mo'ui faka'ekonomika mo fakasosiale

Ko e fokotu'utu'u ko 'oku hoko atú 'Eiki Sea, 'a ia ko e tokoni atu p eni ia. Na'e 'osi me'a mai p 'a e 'Eiki Minisit fakal kufua ki he pa'anga 'e 60 miliona nai ki he ngaahi kaveinga ko eni. Sea, ko e fokotu'utu'u ng ue pea mo e *World Bank*, 'a ia ko e *IDA18* ia p ko e 18. 'Oku 'i ai 'a e *project* 'oku fe'unga mo e 15 miliona. 'A ia ko e *project* ko ení 'oku fakapatonu ia ki he vaha'a ta'u ko na'e me'a ki ai 'a e 'Eiki N pelé, ta'u 15 ki he ta'u 24. Ko e palopalema ko 'oku no'osia ai 'a e to'utangata ko ení, 'oku kau ai 'a e me'a ko e *drop out* mei he ako. Pea 'oku t keti'i leva 'a e fo'i *project* ko ení 'Eiki Sea, ke tokonia 'a e m tu'á, pea mo e f nau ko ení, tatau p fefine mo tangata, ke hiki 'enau tu'unga mo'ui faka'ekon mika pea fakas osiale. 15 miliona ko ení 'Eiki Sea, 'oku vahe'i ai mo e silini ia, ke totongi'aki 'a e ako 'a e fa'ahinga ko ia 'oku faingat 'ia. Pea 'ikai ke ngata p he totongi ko iá, 'oku tokoni'i ai pea mo e polokalama ko eni ki he toli hono teuteu'i e to'utupu ko ia. Pea kau ai 'Eiki Sea mo hono tokoni'i 'a e ngaahi f mili 'oku nau hiki 'o nofo muli. Kuo 'osi fakatokanga'i ia, ko e fehikitaki ko anga e nofó, ko 'enau hiki atu ko ki ha fonua fo'ou, 'oku ai e ki'i faingata'a 'i he fetu'utakí, 'i he me'a kotoa p . 'A ia 'oku 'osi 'omai 'e he *project* ko ení 'a e Pangik 'a M mani 'a e silini ko ení ki he Pule'angá, ke fakaivia 'a e ngaahi kupu fekau'akí, kau ai 'a e Potung ue Ako. 'Oku tau tui 'Eiki Sea, 'e kau 'aupito 'a e tokoni ko ení, ki hono feinga ke hiki hake 'a e tu'unga ko ia ki he ma'u mo'ui 'a e peseti 'e 25 ko eni, 'oku 'i lalo 'i he laine ko tau peh masivesiva angé.

Tokanga ki he palopalema 'o e ta'ema'u ngāue to'utupu

Ko e kongā ko eni ki he ma'u ng ué 'Eiki Sea, kau foki ia 'i he me'afua 'oku ng ue'aki 'e he Pule'anga kotoa p . Ko e h 'a e lahi e ngaahi ng ue 'oku fakatupu 'e he Pule'angá, ke lava ma'u ng ue mei ai, 'a e kakai 'o e fonua. He ka ma'u ng ue 'a e kakai 'o e fonuá pea mo e to'utupú, pea 'oku lahi leva 'a e s niti 'oku h mai fakauike, p fakam hina ki he f milí, ke feau'aki 'a e ngaahi fiema'u, ki he ngaahi kavenga faka-f mili, faka-lotu, pea mo e fonuá foki. Ko Tongá ni ko hono fua ko me'afua ko iá, 'oku fa'a lave ki ai, 'oku kau he sekitoa 'oku 'ikai lava fakapapau'i, he ko e 'uhingá, ko e tu'unga ko 'etau mo'ui 'oku tau mo'ui faka-*subsistent* p . Neongo 'oku peh 'oku lahi e kekelelé, ke foki e to'utupú ki ai 'o ng ue'i, 'Eiki Sea 'oku mea'i p 'e he Falé ni. Ko e 'osi ko 'etau f nau pea mei he *high school*, ka nau ka a'u ki he *form 7* ko e faka'ai'ai ko ke foki ki 'uta p ko e foki ki tahi ko e ma'u'anga mo'uí, 'oku kau ia he me'a 'oku ne maumau'i e nofo he f milí, he ko e k ia ka ki'i lahilahi ia 'Eiki Sea. 'Oku fiema'u 'e he to'utupu ia ke nau ki ha ki'i fale ng ue, p ko ha fa'ahinga ng ue 'oku 'ikai ke to e fu'u 'uli pea mo to e lahi ange ...

<008>

Taimi: 1425-1430

Tevita Lavemaau: ... ai e ongosia. Ko ia ai 'i he'ene p h 'EikiSea, té u 'oatu pe fakat t ko eni. Ko e fakafuofua ko ki he 'osi ko pea mei he sivi ko Foomu 7, ta'u kuo 'osí, toko 1000 tupu. Ma'u faingam lie ai h toko teau tupu nai, ngaahi sikolasipi ké nau lava atu ki muli. Pea h atu ha toko 200 ki ha fanga ki'i ng ue 'i he *informal sector*. Ko e toenga leva ko iá, tau fakam l 'oku teke 'a e TVET pea mo e ngaahi ako faka-tekinikalé. K ko e p seti ia 'e ono-ng fulu 'Eiki Sea mei he toko 1000 tupu ko ení, 'oku 'ikai h ng ue ia ké nau fai. Pea 'e kei tu'u ai p ia ki he kaha'ú ko e pole ia ki he fonuá ni hono feinga ke kumi h ng ue ke faka-ng ue'i 'aki 'a e to'utupú. Pea ko e me'a p ia 'oku toutou hoko ai 'a e fakam m fa'i.

Fakamālō'ia ngāue Potungāue Ako ke fakaakeake mai 'apiako folau tahi

Pea 'oku ou fakam l au ki he Potung ue Akó 'i he ng ue kuo faí h ng ko e feinga ko eni ke to e fakaakeake mai 'a e 'alu tahí 'Eiki Sea. Ko e 'apiako ko ení na'e kau 'a Tongá ni he m ' lungá tahá he kuohilí, he na'e 'ave hono fa'ahinga na'e 'osi hono teu'i mei aí, nau ki muli 'o ng ue ai, ngaahi vaka muli. Pea 'oku nau laku mai lau kilu, lau miliona ki he fonuá ni. Ko e 'ahó ni 'Eiki Sea, ko homau ki'i vaka ko mei motú, ko e 'enisia kalasi uá mo e kalasi tolú, fiu hono kumi ia ke ma'u 'i Tongá ni. Pea k ma'u ia, 'oku laka ange 'ene v henga 'ana ko 'okú ne fiema'ú he v henga ko 'o e 'eiki vaká. 'A ia 'okú ne fakam hino'i mai ai 'a e nounou 'a e ngaahi 'ilo m vahe faka-tekin kale 'oku lava ke teuteu'i 'i he fonuá ni. Pea 'oku tau pou pou k toa p pea tau fiefia 'i he fokotu'utu'u fo'ou ko eni 'i hono to e langa fo'ou hake 'a e 'apiakó

Ko e talu eni hono langa, te'eki ai ke tau f nongo kuo kamata, k kuó u tui ko e ng ue mahu'inga ia, he 'oku 'ikai ke ngata p ki he'ene lava 'o fakak kato 'a e fiema'u 'a e *industry* ko faka-lotofonuá, k ko e founa eni hono 'ave 'etau f nau ki tu'apule'anga ke nau 'o fetuku mai 'a e pa'anga 'o m maní ke 'inasi ai 'a e fonuá.

Sea, ko e kongá 'e taha e ngaahi k veinga 'e 9 ko eni 'oku fokotu'u mai 'e he Pule'angá, ko hono tu'uaki 'a e teu'i 'a Tongá ni ke faka'ofa'ofa mo m sani. Ko e lea ia ko 'oku ng ue'aki ko he 'ahó ni ko e Vava'u M sani, Ha'apai M sani, 'Eua pea p h pea mo Tonga 'Eikí ni. Sea, ko e pa'anga ko 'oku fokotu'u mai ko ki ai Sea, 'oku fokotu'u mai ai 'a e pa'anga ki he ngaahi halá, k ko e pa'anga ko eni ki hono teuteu'i ko faka'ofa'ofa 'oku vahe mai ki ai 'Eiki Sea 'a e pa'anga 'e 3 miliona, 'a ia 'oku h p eni ia he peesi 18.

Fokotu'u ke 'ave mei he Potungāue MOI 3 miliona ki he ma'a masani mo faka'ofa'ofa e fonua

Ko e ta'u kuo 'osí p ko e ta'u ng ue lolotonga ko 'ení, na'e vahe'i ki ai 'a e 2 miliona 'Eiki Sea. Ko e m saní mo e faka'ofa'ofa hotau fonuá ni 'Eiki Sea, 'oku tau mea'i k toa p , a'u ki motu. He ko e ki'i houa p 'e taha 'etau ki'i lele holo he me'alelé pea 'oku tau fiefia 'i he ma'a 'a Nuku'alofa kae ' m ' 'a e ngaahi koló, k 'oku fu'u si'isi'i e ki'i ng ue ko ia 'oku fai 'Eiki Sea. M l mo e fanga ki'i m tu'a 'oku nau hiko e vevé pea 'oku tau sio 'oku t e ngaahi ng ue. Ko eni 'oku to e hiki 'o 3 miliona 'Eiki Sea.

Fokotu'u ke 'inasi ngaahi 'otu motu he 3 miliona ngāue ki he ma'a masani mo faka'ofa'ofa

'Uluakí 'Eiki Sea, ko e pa'anga ko ení, ko hono vahevahe ko 'o e pa'angá ki he ngaahi Potung ue, 'oku 'ave 'o tuku 'i he Potung ue ko 'ene tefito'i fatongia ia, ko e faka'ofa'ofa'i 'a Tongá ni mo teu'i ko e 'uhingá ko e takimamatá. Ko ia 'oku 'i ai 'a e fokotu'u atu ki he Pule'angá, ko e pa'anga ko ení 'oku 'i he MOI ia. 'Oku ou p h 'oku tonu ke 'ave ki he Takimamatá, ko e Minisita tatau p ia, pea 'oku ou fie fakam natu p ki he Pule'angá, 'oku kau mo e 'otu motú he fie m saní. Kuo lele mai 'a e ngaahi polokalamá ia, kuo lele e ta'u kuo 'osí, k 'oku 'ikai ke 'i ai h ki'i s niti ia ke mau 'inasi ai.

Mo'ale Finau: 'Eiki Sea, ké u kole mu'a ki he Fakafofongá ké u ki'i tokoni he me'a ko ení.

Sea K miti Kakato: Fakafofonga ko e ki'i kole tokoni eni.

Mo'ale Finau: M l Sea. Tapu pea mo e Seá, 'oku ou tokanga Sea ki he me'a ko ení, Ha'apai M saní. Ko 'eku ki'i tokoni p 'a'aku ia, ko Ha'apai, na'á ku ui 'e au ia 'a e kau tangata ....

<000>

Taimi: 1430-1435

Mo'ale Finau: ... ko e kau tauhi fonuá. Pea ko e 'uhinga e 'ai e tauhi fonuá 'Eiki Sea, ko e fo'i fakakaukau ko 'o e 'ofa fonuá, 'o mavahe ia mei he hiko vevé, 'ikai ke u to e ui 'e au ko e hiko veve. Ko e 'ai ko hiko vevé Sea 'oku ongo ma'ama'a, 'oku 'ikai ke 'i ai ha fa'ahinga value 'o e 'ofá mo e mateakí ai. Pea na'a ku hanga 'e au 'o fakahingoa e ki'i ni'ihi ko ení 'Eiki Sea. Pea 'oku mahino kiate au 'a e me'a 'a e Fakafofongá he 'oku 'i ai foki e s niti 'i he ngaahi *ministry* 'oku fakataumu'a ke fai'aki e ng ue ko ení. Ka ko e angamaheni 'Eiki Sea e tuku'au mai e fonua ko ení, fakateketeka p ia 'e he ngaahi *ministry* 'ikai ke ng ue'aki ia ki he fo'i me'a ko iá 'Eiki Sea kae toki tafe mai ia ki he fakamahamá. 'Eiki Sea pea u hanga leva 'o fokotu'utu'u e me'a ko ení 'ou 'omai e kau tauhi fonuá 'ikai foki ke 'i ai ha'anau vahe. 'ikai foki ke 'i ai ha fo'i patiseti ia ke ha'u hangatonu p , tauhi fonuá . Pa u hanga leva 'Eiki Sea 'o feinga'i 'enau ki'i founga 'o 'ave ki'i s niti kia kinautolu ka u hanga toki feinga mai ki loto ki he *ministry* ke 'omai mu'a e s niti ke nau vahe. Ko e me'a 'oku 'o hake 'e he Fakafofongá 'oku mo'oni e Fakafofongá, he na'a ku fiu au he feinga p ko e silini ko ki he fakamasanisaní 'oku nofó 'i f . Pea u hanga leva 'o fakapa'anga'i e me'a ko ení mei he'eku s niti ko 'a'akú 'Eiki Sea, 'ange 'enau vahe kae fai e fekumí 'o ma'u mai ki he MOI 'Eiki Sea 'i he fo'i ta'u fakapa'anga ko ení. Pea nau hanga leva 'o kole mai ki he Minisit Fakafofonga, hanga mu'a 'o fetongi'i au kae tuku mai 'eku ki'i s niti ke 'alu ki he'eku, ki he me'a ko na'e 'uhinga ki aí ke 'atu ha ' fonua mo e me'a ko iá 'Eiki Sea. Pea na'e 'omai leva e fo'i vahe ko iá 'Eiki Sea.

Ka ko e me'a ko eni 'oku 'o hake 'e he Fakafofongá ki he fo'i vahe ko ia he taimi ní. Ko 'eku 'ilo'í 'Eiki Sea, 'osi foki mai ia ki he Takimamatá. He ko e fo'i toko f ko na'a ku hanga ko 'o fakangaue'í ki hono tauhi fonua ko 'o Ha'apai, 'osi to'o atu ia meia au 'o vahe mei he Takimamatá. 'A ia ko 'eku, ko e, Fakafofonga ko e tokoni atu, kuo nau vahe he taimi ni he Takimamatá 'a e tauhi fonuá p ko e masaní. Mahalo p 'oku tokoni atu Fakafofonga.

Tevita Lavemaau: M 1 ‘Eiki Sea.

Sea K miti Kakato: ‘E Fakafofonga kuo lava ai p ho’o miniti ‘au ‘e 14 he,

Mo’ale Finau: Hoko atu ai leva Sea ka u toki ‘ange ‘e au ha’ane miniti ‘e 1 he’eku taimi ‘a’akú ‘anai.

Sea K miti Kakato: To e ki’i fakam ’opo’opo mai ha ki’i miniti ‘e taha.

Tevita Lavemaau: M 1 ‘Eiki Sea na’e, ko ‘ene ki’i kole tokoni mai foki e Fakafofonga pea ko u, Tapu mo e Seá, tapu mo e Hou’eikí. Fakam 1 atu. Ta ko e Fakafofonga Ha’apaí p ia ‘oku ne ‘ilo e founá ‘Eiki Sea, ‘a e K vana m 1 l ko ia ‘o Ha’apaí. Ka ko ‘eku kolé p ‘a’aku ia ke manatu’i ange mu’a, ‘oku kau p mo Vava’u mo ‘Eua he fie masaní, ke ‘omai hamau ki’i ‘inasi. He ko e founa ko he taimi ní Sea, ‘omai e fokotu’utu’u ia e ‘ *project* ko ki he masaní, ‘omai ia ki si’i *CEO* ko eni e Takimamatá. Pea ko ‘ete lele mai ko ‘o muimui’i ki aí, talamai, ko eni te u to e kole ki he *MOI* mo e Minisit . Kaekehe, me’a fakang ue ia ‘Eiki Sea. Ka u foki mai leva au ke u faka’osi ki he ki’i me’a fekau’aki p mo e takimamatá ‘Eiki Sea.

Sea K miti Kakato: ‘Oku te’eki ke ke fakam ’opo’opo , fakam ’opo’opo mai Fakafofonga.

Fehu’ia me’a ‘oku hoko ki he Poate Takimamata koe’uhi ko e silini tokoni 1 pē 2 miliona ki ai

Tevita Lavemaau: ‘Eiki Sea, ko e poate ko takimamatá ko e fakakaukau ia ‘oku ma’olunga na’e fokotu’u mei mu’a pea ng ue ki hono teke, pea feng ue’aki pea mo e sekitoa taautahá he ko nautolu ‘oku nau fuesia ‘a e *industry* ko ení ‘Eiki Sea. Lahi e ngaahi fakatonutonu fakalao ‘oku fai pea ko e tu’u ko ia he taimi ní ‘oku ‘ikai ke to e lele ‘a e poate ko ení. Pea ko e fie’ilo p ia ki he Pule’angá. H ko e fokotu’utu’u ki he kaha’ú. Ka ko ‘eku tokangá ‘aku Sea he ‘oku ‘i ai e *grant* ia ‘oku ‘ave pea mei he Pule’angá fakata’u, ‘oku 1 miliona mahalo p ‘oku 2. ‘Oku ‘ave ki he ki’i poate ko ení. Ko e fifilí leva, ‘oku ‘alu ki f ‘a e pa’anga ko ení ‘oku ‘ikai ke ‘i ai ha, ‘oku ‘ikai ke ‘i ai ha sino ke nau fakalele e ng ue ko ení. Pea kapau leva ‘oku ‘ikai ke lele pea ko u kole atu p au, tuku p siliní ia he Takimamatá he ko e ‘uhingá ko e potung ue ia ‘oku nau fakahoko ‘a e fatongia ki hono tokanga’i hotau fonua ni pea mo ...

Sea K miti Kakato: M 1 N pele, ‘e Fakafofonga te u to e ‘oatu p ha’o miniti ‘e 10 ka u ‘oange ka 17 ke ne me’a mai.

Tevita Lavemaau: M 1 ‘aupito ‘Eiki Sea e ma’u faingam lié. Ka to e ‘i ai p ha ki’i taimi pea to e ‘omai p . M 1 .

V tau Hui: Tapu mo e Feitu’u na Sea. Tapu pea mo e Hou’eiki M mipa ‘o e K miti Kakató Sea kae tuku mu’a ke u ki’i lavelave atu ai p ‘i he feme’a’aki ko ia fekau’aki pea mo e Patisetí. Sea ko u fiefia lahi au he tefito’i kaveinga ng ue ko ia ‘a e Pule’angá, ngaahi poini lalahi ‘e hiva ko eni ‘oku ou vakai hifo ki aí. Pea ‘e fakatefito atu ai p , ...

Taimi: 1435-1440

V tau Hui: ... Sea e fakahoha'a 'a e motu'a ni. Sea ko e me'a ko u poupou au ki ai pea u fiefia 'i he houa ko eni koe'uhí ko e 'asi 'i he peesi 14 'oku 'i ai e ki'i kongá ai ki he polokalama fakalalakaka ke to e lelei ange 'a e ngaahi tu'unga ma'a, m sani faka'ofa'ofa he fonuá. Fakalalakaka 'i 'o e halá mo e ngaahi ng ue lalahí. Sea na'e me'a foki e Fakafofonga ko ia 'o 'Euá 'oku 'ikai ke kau 'a 'Eua ia he m saní. 'Oku 'a'ahi 'a 'Eua ia he 'aho ni he m saní.

Kole ke fakakau ongo Niuá he 'a'ahi māsaní

Ko 'eku fakahoha'a au Sea ke a'u ange mu'a ki Niua ki he ongo Niuá ke mau kau ai leva he m saní. Ko Niua p 'oku te'eki ke a'u ki ai. Neongo 'oku mau ng ue p ko hono ' a'i e ngaahi 'api pea ngoue'i 'i kolo 'a ko 'oku li'akí ka ko e tui ko e ng ue fakalalakaka ia pea mo e tauhi e ma'a ko ia 'o e koló mo hono faka'ofa'ofa ko e m sani ko ia 'a e koló. Pea 'ikai ko ia p Sea ko homau halapule'angá 'oku mau ng ue p ki ai. 'Oku 'i ai p tu'unga m tu'a ia 'oku nau fakahoko ng ue p ko hono sima'i p . Pea 'oku ng ue ki ai e pule fakavahé pea mo e ki'i m tu'a e koló 'onau tokoni p 'a e ki'i m tu'a ai pea to'o atu p 'a e ki'i s niti mei he'emau v henga 'o 'atu p ke si'i fakapale'i 'aki kinautolu kae sima e ngaahi, ko moutolu 'e fie me'a atu he *show* mou me'a atu kuo kamata ke m saní. 'A ia 'oku kau mo e hala pule'angá he m saní. Ka m sani e hala pule'angá m sani e fonuá. Pea 'oku 'uhinga ai e, fakam l p au Sea 'oku 'ikai ke tuku hono 'ave 'a e ngaahi uta sima he vaká Sea. Ka ko u faka'amu p ke 'oua 'e tu'u h kae hokohoko atu p . Te mau sima p mautolu Sea kae tokoni p ki'i m tu'a e fonuá pea ka toki 'i ai ha tokoni mai e Pule'angá ha taimi pea fakafeta'i. K 'oku mau kavekavea'u p ke fakahoko 'a e ng ue ko eni.

Poupou Niua ki he ngāue Pule'anga ke fakafepaki'i faito'o konatapu

Sea 'oku 'i ai mo e me'a 'e taha 'oku ou ki'i fakatokanga'i hifo koe'uhí ko e fakaf paki'i ko ia 'o e faito'o konatapu ka ko hono faka'ai'ai ke to e lelei ange 'a e ngaahi polisi fakakolo. Sea ko u, 'oku ou fiefia lahi heni k 'oku mau kau 'i he poupou ki ai he 'oku 'i ai e ngaahi, ko hono 'uhingá he ko e kau polisi fakakolo ko 'ia mautolu 'i motú 'oku si'isi'i e ng ue 'a e kau 'ofisa melinó ka 'oku tokoni lahi 'a e kau polisi fakakolo ke nau tokoni ki he kau 'ofisa koló. Pea 'oku ng ue lelei 'aupito ia pea 'oku 'i ai e ki'i v henga p foki 'oku 'oange. Ko 'eku fakaongoongo p 'a'aku ia ki he 'Eiki Minisit pea mo 'ene potung ué koe'uhí ko ha fanga ki'i kasa ke nau ngaue'aki. He ko Niua foki 'oku 'ikai ke 'i ai ha 'uhila. Na'e lele atu e motu'a ni mo e fanga ki'i kasa he Siainá mei he Siainá Sea. 'Uluaki p p ko na'e tufa'i ai e kasa hulu p he p ko iá 'o mate ai p 'osi e fanga ki'i kasá he mate. Pea ko u talaange ko e fanga ki'i kasa Siaina ia mahalo 'e toki 'omai ha fanga ki'i kasa 'Amelika p ko ha kasa. Sea ko e tu'unga ia ko 'oku ou poupou au poupou au he langa ng ue ko eni. Ko e ngaahi palani lelei eni 'oku fokotu'utu'u ko eni pea 'oku ou kau he poupou ki ai.

Tokoni Niua langa ngāue he tafa'aki 'o e ako

Ko e me'a 'e tahá Sea koe'uhí ko e akó. Ko u fakatokanga'i hifo heni he poini hono valu peesi 15 'oku peh , ako 'oku lelei angé. Ka 'oku 'i ai e ki'i fo'i *bullet point* ai 'oku peh pailate'i ko eni 'a e ako tokamu'á. Sea 'oku ou fa'a kole p foki 'e au he ko u mahu'inga'ia au ke ako'i homau

to'utupu ko ia 'a e fanga ki'i f nau iiki. 'Osi hanga 'e he Tangata'eiki P tele p ko 'o Niuafou 'o fokotu'u e ki'i ako tokamu'a pea 'oku ng ue ai p mo e ki'i kau faiako ia ai na'e fili p he s saietí ke nau faiako p nautolu ia 'o 'ikai p ke totongi ia. 'Oku pehanganga ia 'a Niuá Sea.

Sea K miti Kakato: M l .

V tau Hui: Pea 'oku nau faiako p nautolu. 'A ia ko 'enau, ko e feinga p ke fakalalakaka'i pea mo 'ave e f nau ke kamata mei ai. 'A ia ko Niuafou. Niuatoputapu hanga 'e he Faifekau U silianá 'o fokotu'u. Ko Tafahi 'osi to e fokotu'u mo e ako tokamu'a ia ai.

Sea K miti Kakato: Ko ia.

V tau Hui: Sea ko e ki'i ...

Sea K miti Kakato: Ko e h ho poiní ?

V tau Hui: Ko e ki'i finem tu'a p ia 'oku, na'e 'osi atu mei K lisi Fakafaiako pea 'oku vekeveke p ke 'alu 'o fokotu'u ke fakatokolahi'aki e ki'i akó.

Sea K miti Kakato: Ko ia.

V tau Hui: Pea ko u fakam l heni ki he 'Eiki Minisit Akó na'e te'eki ai ke 'omi 'e he Minisit Akó ha ngofua kuo 'osi fekau 'e au mou ki 'apiako ako ai ke tokolahi pea ki he fo'i lokiako 'e ua 'oku toé ke nau ngaue'aki mo e ...

<002>

Taimi: 1440-1445

V tau Hui: ... palakipoe mo e me'a. Sea ko u fiefia lahi he 'oku 'asi e fo'i ako 'oku lelei angé ko e ako 'oku lelei angé ko ha taha 'e fiema'u mahu'inga ki he mo'uí mo fakalalakaka fakatou'osi, fiema'u taautahá pea peh ki he fakalukufua e fonuá. Fakapapu'i ia 'o e akó 'oku fen pasi pea fakatupulaki Sea.

Sea K miti Kakato: Ko ia.

Kole ke fakakaukau Potungāue Ako ha vāhenga ma'a e kau faiako ako tokamu'a

V tau Hui: Fiefia lahi au pea ko u fakam l 'Eiki Minisit Ako m l 'aupito ko eni kuo 'osi fokotu'u 'e mautolu ia h ki'i ako tokamu'a ka ke toki me'a atu p pe 'e 'oatu ha'anau ki'i v henga p 'ikai te mau ako mautolu ia he 'ikai to e tuku e akó ia. 'Ikai ko ia p Sea kuo a'u atu e satelaité ki Niuá Sea.

Sea K miti Kakato: Ko ia.

V tau Hui: Ko e tu'u he taimi ni mahalo 'e faiako atu p kau faiako mei heni ka nau nofo mai p mei loki ako e kau faiako mei Niua na'e 'ikai ke si'i, ko e 'uhinga ia e 'aonga. 'Oku fakam 1 lahi atu 'Eiki Minisit kae 'uma' e Hou'eiki Pule'anga ho'omou tokoni lahi. Ko u ongo'i p 'oku ou fiefia lahi he 'oku a'u ange p 'a e ngaahi fakaivia ko eni 'o e ngaahi ng ue ko ia ki Niua Sea.

Sea K miti Kakato: Ko ia.

Siaosi Sovaleni: Ki'i fakatonutonu Sea.

Sea K miti Kakato: Fakatonutonu eni.

V tau Hui: Sea ka u faka'osi atu ai p Sea.

Sea K miti Kakato: Fakatonutonu eni Fakafofonga.

Fakahā Tongatapu 3 ne 'osi 'initaneti pē ongo Niua he ta'u 3 kuohili

Siaosi Sovaleni: Ki'i fakatonutonu p tokoua mei Tokelau mama'ó. Manatu'i na'a mau lele atu he *show* ta'u eni 'e f mei ai ki Niuafo'ou. Na'e 'i ai e ki'i me'a'ofa ai 'a e Pule TCC he taimi ko ia ko e ki'i telefoni 3G. Kapau p te u ki'i fakamatala ki ai Sea ko e 'uhinga e 3G he 'oku lava 'o 'init neti 'a e taimi ko ia. Na'e fakahoko 'i he, fakatu'uta ko eni 'a e *show* ko 'i Niuafo'ou. 'UHINGA p ia Fakafofonga kuo fuoloa p ho'omou fa'a *Facebook* mai he fuoloa mo e *data* mo e me'a kae mahalo 'oku to e sai ena ko e to e 'oatu ko ena 'a e ngaahi me'a ko ena fakalelei'i e *equipment*. M 1 'aupito.

V tau Hui: Sea m 1 'aupito. Ko u fiefia lahi he fakatonutonu 'oku fai 'e Tongatapu 3. Ko hono 'uhinga p Sea he na'a nau omi nautolu ki he TCC 'o tangutu ai mo e fanga ki'i telefoni pea mo e me'a . Ko e 'uhinga ke *hook* ki ai.

Sea K miti Kakato: Ko ia.

V tau Hui: Taimi ni 'apiako p lokiako. Nau sio TV p ai pea mo e FFB p .

Sea K miti Kakato: Ko ia.

V tau Hui: Pea ko ia Sea 'oku mau fiefia p pea mau koloa'ia 'i he ngaahi langa ko eni ka 'oku 'i ai p kole mei motu mei Tokelau mama'ó. 'Oua mu'a na'a ngata h Hou'eiki Pule'anga kae fai ke hulu atu. Ko e lea ia 'a e himi, 'oua na'a tuku h kae fai ke hulu atu. Leva e malanga ka u tatau atu.

Sea K miti Kakato: M 1 Fakafofonga 17.

Mo'ale Finau: Sea ka u ki'i fakahoha'a atu.

Sea K miti Kakato: 'E 12.

Mo'ale Finau: M l Sea.

Sea K miti Kakato: Me'a mai.

Mo'ale Finau: Sea ko u fie fakahoha'a p he 'i he, ko e Patiseti ko ení 'e Sea ko u ui 'e au ia ko e me'a fakalaum lie 'Eiki Sea.

Sea K miti Kakato: Ko ia.

Mo'ale Finau: Kuo taimi ...

'Eiki Minisit Polisi: 'Eiki Sea fakamolemole. Kole mu'a ki he Fakafofonga mo e Feitu'ú na p 'e laum lie lelei ke fai ha ki'i lave atu fekau'aki mo e me'a na'e tokanga mai ki ai 'a Tongatapu 3 pea mo Niuá.

Sea K miti Kakato: Me'a mai Minisit .

Tali Pule'anga fekau'aki mo e ngaahi hia fakahoko he 'initāneti

'Eiki Minisit Polisi: Kae toki hoko atu 'ena, m l . Tapu mo e Feitu'ú na Sea kae peh ki he Hou'eiki M mipa 'o e K miti Kakato. Sea ko e me'a ko ení 'oku mahu'inga e me'a ko eni na'e 'ohake 'e Tongatapu 3 fekau'aki pea mo e ngaahi hia 'oku fakahoko 'i he 'init netí. 'A ia ko e tekinolosia fo'ou foki eni 'oku a'u mai ki hotau fonua ni Sea pea 'oku mo'oni 'a hotau talá 'oku ha'u fakataha p uité mo e tea. 'Oku 'i ai hono lelei 'oku 'i ai hono ngaahi mala 'oku ha'u mo ia. Pea 'oku tokanga mai e Fakafofonga ke fakapapau'i 'oku 'ikai ke hoko 'a e ngaahi, ko e ngaahi hia ko ení 'oku kau ai 'a e lau kovi ko hono p 'usi'i p ko e hout maki nai 'oku fai he 'init netí ko e *bully* 'o e kakaí. Pea 'oku kau ai p mo hono takihala'i 'o e f nau iikí 'oku hoko lahi eni he ngaahi fonua 'i mulí 'e Sea pea 'oku 'ikai ke 'i ai ha'aku veiveiua 'e a'u mai ki Tonga ni. Tatau p ia pea mo e 'aisi mo 'etau peh tokua 'oku tau mama'o kitautolu he 'ikai ke a'u mai hono nunu'a. 'Aho ni hukitonu ia 'ia tautolu. Ko e fakatokanga eni ia 'oku t mu'a mai Sea.

'A ia ko hono taki hala'i 'o e f nau iikí 'o peh 'e ha m tu'a lalahi 'oku nau kei ta'u iiki. Fai p *email* fai p fetu'utaki t ko ko e kauleka 'oku nau *under age* pea 'oku 'i ai e ngaahi polokalama pehe ni ia 'i muli Sea 'oku ui ko e *Sting Operation* 'oku, ko e kau polisi ia 'oku fetu'utaki takai holo 'o peh he 'e ni'ihia ko e fanga ki'i tamaiki fefine h fanga he fakatapu kei ta'u iiki 'o ma'u ai 'a e m tu'a 'oku nau fai ko 'ulungaanga ko ení. Pea 'oku fa'u ai 'a e Lao Sea he Pule'angá ko e *Cyber Crime Bill, Privacy Bill, Electronic Transaction Bill* 'oku 'amanaki ke fakah mai ke fakapapau'i 'oku malu 'a e kakai he tafa'aki ko ení. Mo'oni p ...

<002>

Taimi: 1445-1450

'Eiki Minisit Polisi: ...me'a 'a Tongatapu 3 'oku 'i ai 'a e lao lolotonga k 'oku tokanga'i 'e he Pule'anga ke t t puni 'osi ke malu 'a e tafa'aki ko eni. Kau ai 'a e ngaahi mon 'ia ko eni ko 'i he *internet* 'oku me'a ki ai 'a e Niua 17, 'oku 'i muli. Ko e kole p eni ia mo e tautapa ki he kakai

ko e ha'u p foki 'a e ngaahi t puaki fo'ou 'oku 'i ai hono p kia Sea, ke fakasi'isi'i 'a e sio soka mo e sio fuhu, na'e 'i ai 'a e kole 'a e motu'a ni ki he 'Eiki Minisit ko eni 'a e MEIDECC, 'oku nau ng ue ki ai Sea, pea ko e 'Eiki Minisit eni 'oku 'i heni, ke ta'ofi 'a e ngaahi *website* 'oku 'ikai taau, loka 'aupito ia. Pea na'e 'ave 'a e fetu'utaki ki he motu'a ni he 'oku nofo ia 'i he malumalu ko ia 'o e Minisit MEIDECC, pea 'oku kau ia 'i he'enau fokotu'utu'u tu'utu'uni mai ko 'a nautolu, ke t t puni 'a e ngaahi ' , he ko ene *access p* ha ki'i tamasi'i ia ki he *internet access* ia ki ai, 'ikai ke lava ia 'o pule'i, pea ko e 'uhinga ia 'o e fa'u ko tu'utu'uni pea 'oku tokanga'i 'e he Pule'anga 'a e tafa'aki ko ia Sea, ko ia ai ke mea'i p 'e he kakai 'o e fonua, 'oku ha'u fakataha p 'a e t puaki mo hono 'ahi'ahi pea 'oku feinga 'a e Pule'anga ke ki'i ta'ota'ofi atu 'a e tafa'aki ko ia Sea, ko e 'uhinga ko e me'a na'e lave mai ki ai 'a e ongo fakafongaga. Ki'i tokoni atu p ia Sea, m l 'aupito.

Sea K miti Kakato: M l Minisit . 'E Minisit Ako ki'i me'a mai p 'i he me'a ko 'a 17?

Fakahā Pule'anga ko e pailate'i ako tokamu'a 'i Niua kae toki fai ngāue ki ai

'Eiki Minisit Ako: Ko ia. Tapu mo e 'Eiki Sea 'o e K miti Kakato, tapu mo e Hou'eiki M mipa 'o e K miti Kakato. Ko e me'a ko eni na'e me'a ki ai 'a Niua 17 hang ko 'ene me'a 'o fel ve'i mo e pailate'i 'o e ako tokamu'a, 'oku 'uhinga ia ko e kamata pea toki vakai ai, 'i ai ha ngaahi me'a 'oku tanumaki pea tanumaki, pea k 'i ai ha ngaahi me'a ke fakalelei pea fakalelei'i. Ko hono 'uhinga ia 'a e tu'u ko 'a e pailate'i 'a e ako tokamu'a. Pea kuo kamata 'a e Potung ue 'i Kolonga, lautohi ko ia 'a hono kamata'i 'o e ako tokamu'a.

Ko 'eku toki lave'i eni Sea t ko kuo faka'at ia 'e he fakafongaga ke fai 'a e ako tokamu'a 'i Niua. K 'oku sai p k 'oku mo'ua foki 'a e hala loto'api. K 'oku sai p hang ko eni ko 'ene me'a ko eni 'o fel ve'i pea mo e ako ko e me'a mahu'inga eni 'a e *equity*, 'oku ko e founa na'e fai mai 'aki ko hono fakalelei'i 'o e ako, *reform* 'e he 'Eiki Pal mia pea ko eni kuo u muimui'i p 'a e ng ue ko ia ne ne kamata'i mai. Ko e uike tatau p ako 'i he feitu'u kotoa p . Kuo fakah a'i mai 'e Niuatopotapu 'oku nau tu'u mo e lau, he'enau sivi ko eni 'i he ta'u kuo 'osi, 'a ia 'oku 'ikai ke 'uhinga 'a e silapa ko eni pea mo e fakalelei ko eni ne kamata'i mai 'e he 'Eiki Pal mia ke peh ko Nuku'alofa p mo e *Tonga High School* pea mo e ' kolisi ko ia, 'ikai, talamai eni 'e Niuatopotapu 'io 'oku tu'u mautolu mo e lau. Pea na'a nau kau nautolu 'i he fakafekiki ko 'i he ngaahi, k 'oku ou fakam l ki he fakafongaga 'e hokohoko atu p tokoni 'a e Potung ue pea 'oku 'i ai mo e 'i ai mo e kalasi 'oku ako ma'u mata'i tohi 'i he ako tokamu'a, fakalele 'i he Kolisi Faisko, pea k lava ' me'a ko ia 'e tufa atu ki he ' ngaahi 'otumotu, pea feinga leva mo e Pule'anga ke lava hano fakapa'anga, m l .

Sea K miti Kakato: M l , me'a mai koe.

Kole ke hiki hake pa'anga feitu'u pē location allowance ma'a e ongo Niua

V tau Hui: Sea ka u ki'i hao atu ai p mu'a Sea h . Sea 'oku ou fiefia lahi tapu mo e Feitu'u na pea tapu mo e Hou'eiki M mipa 'o e K miti Kakato. Sea 'oku ou fiefia foki 'i he me'a 'a e 'Eiki Minisit 'o fekau'aki mo Niuatopotapu na'a ne ma'u 'a e sivi ko ia 'o e ta'u kuo 'osi, pea ko e mo'oni ia Sea, ko e ola ko 'o e sivi ma'u ia 'e Niuatopotapu. 'Oku mahino ai 'a e si'i t kuingata 'a e ki'i tu'unga m tu'a faiako ko 'i Niua ke fai honau lelei taha.

Sea ‘oku ‘i ai p ki’i me’a ‘oku ou to e fie kole ki he ‘Eiki Minisit . Taimi ko na’a ku lele atu ai ‘o fakahoko fatongia ‘i he 1992 ‘i Niuatoputapu ko mautolu na’e kamata ai ‘a e *location allowance* ko , taimi ni, ‘oku kau mo Ha’apai mo Vava’u, pea ‘oku ‘i ai leva ‘a e ki’i m tu’a ia ‘i he taimi ni ‘oku ‘ikai ke nau to e fu’u fie he na’e ‘uhinga hono ‘ai faka’ai’ ai ‘a e tokotaha faiako p ko e tokotaha ng ue fakapule’anga, ‘alu ki Niua, ‘alu ki Niua ‘o ng ue he ko hono ‘uhinga ko e fo’i lea ko ‘oku peh ko e ki Niua ‘oku mama’o pea h . Sea kuo nau *location* tatau nautolu mo Tonga ni.

Sea K miti Kakato: Fakafofonga ki’i fakam ’opo’opo mai.

V tau Hui: Ka u fakam ’opo’opo atu Sea. Kole Sea ...

Sea K miti Kakato: ‘Oku ke fiema’u ke hiki ‘a e *allowance* ‘a Niua.

V tau Hui: ...ke to e ki’i taha si’i hake mu’a ‘a e *location* ‘a Niua, ko e ‘uhinga ke to e ki’i taha taha ...

<005>

Taimi: 1450-1455

Kole ha faingamalie ako sikolasipi ma’a Niua

V tau Hui: sio ko e akó eni ia ‘oku sai ia. Pea ko e faka’osi, Sea, ‘ange ha ki’i sikolasipi ‘a e *dux* ko ‘a Niuá, koe’uhí ke nau si’i ‘alu ai, koe’uhí ‘oku nau ako lelei, pea ‘oku si’i t kuingata e f nau he feingá. Ko ia p , Sea, m l .

Sea K miti Kakato: M l , me’a mai 12.

Mo’ale Finau: M l ‘Eiki Sea. Tapu atu ki he Feitu’una, ‘Eiki Sea, peh ki he Hou’eiki. Kuo u feinga mai, ‘Eiki Sea, ke fakafokifoki mai ‘eku ki’i me’a na’a ku kamata ai ‘anenaí, he’eku peh , ‘Eiki Sea, ko e Patisetí, hang ha folofolá. Ko ‘eku ‘uhingá, ‘Eiki Sea, he kapau ‘e sio kotoa ‘a Tonga ni ki he Patisetí, ‘o hange ko ‘etau sio ki ha ngaahi mo’oni’i me’a mo’oni. Ko hono mo’oni, ‘Eiki Sea, te tau fiem lie p . Pea ‘oku ou loto ke u ki’i fakamalanga atu h .

Ko e fo’i lea ko fekaukau’aki, ‘Eiki Sea, mo e ng ue. ‘Oku ‘asi foki ia h , ko e tefito foki ‘i hé, ‘a e fonuá. Ko e tangatá, ko e taimi ko ‘oku ng ue fakataha aí, pea ‘oku lava leva e langa fonuá. Sai, ko e taimi ko ‘oku tau hanga ai ‘o siofi ‘a e ivi ko ‘o e fonuá, pea mahino ki he ‘atamaí mo e lotó, ko ‘etau mo’uí . Sea, ko ‘etau omi p ko e fakafonua, ko ‘etau mai ‘o nofo’i loto h , pea tau vahevahe leva ai. Kae tuku atu ‘eku fakat t ko ení, ‘Eiki Sea. Ko kitautolu ko he Fale ko ení, ‘oku ‘i ai hotau ivi. ‘Oku ‘i ai ‘etau ngaah me’a fakapa’anga ‘oku tukumai ki he Pule’angá. K toa e nofo mai ‘a e kakaí ‘i tu’á, ‘oku ‘i ai honau ngaahi ivi, mo ’enau ngaahi me’a fakapa’anga. Kapau te tau loto, ‘Eiki Sea, ke tau ma’u ‘a e fo’i me’a ‘oku ui ko e feilaulau, mo e kalusefai Ko hono mo’oni, neongo ‘etau fusimo’omó, ka ‘e lava p ke ‘i ai ‘a e nga’unu kimu’a ‘a e fonuá.

Na’a ku kamata lave ‘anenai, ‘Eiki Sea, ki he me’a ko na’e ‘oatu ‘e he tokotaha ko ‘eni, ‘i he

masaní. Kae tuku mu'a ke u nofo atu ai, 'Eiki Sea, he tala fakat t ko ení. 'Oku ai e pa'anga 'oku 'omai kia kitautolu ke tau 'alu mo ia ki hotau ngaahi komiunit . Pea ko e taimi ko 'oku tau 'alu ai mei he komiunití, 'oku tau hanga leva, 'Eiki Sea 'oku tau hanga leva 'o fakasiosio ki loto ki he ivi ko 'o e Pule'angá, pea 'ikai leva ke u loto au, 'Eiki Sea, ke hang 'oku ou siokitá, ke u hanga 'o ta'ofi ha fakalalakaka kapau 'oku ou malava ke u hanga 'o fakahoko, 'Eiki Sea. Te u fakatatau ki he me'a ko ení. Na'e 'i ai e ni'ihi, 'Eiki Sea, na'a mau ng ue mei Ha'apai, pea 'oku ou 'oatu p e ki'i me'a ko ení, pea 'oku ou 'ilo'i p , ko e ni'ihi ko eni, hang ko 'eku lea p 'a'aku 'anenaí, na'a ku hanga 'e au ia 'o to'o e vevé, 'ikai ke u to e pehe atu au, tama hiko veve. Faka'ofa ia, 'Eiki Sea.

Ko e taimi 'oku ou lele ai he hala, 'Eiki Sea, ko e kakai ma'olunga taha kiate au, 'i he'eku vakaí, he'eku lele he hala Nuku'alofa ni, makehe mei he 'Otuá mo hoku f mili, ko e kau hiko vevé. 'Oku 'i ai e ki'i motu'a ko H moni, ki'i motu'a mei Kolomotu'a. H moni To'a. Motu'a ko eni na'a ku ma'u atu ki he Kolisi Tongá. Taimi kotoa p 'oku ou lele ai he halá, a'u ki he 11 po'uli, 'oku tangutu p he ve'ehala, mo 'ene tangai, mo 'ene taufale. 'E Sea, ki he motu'a ni, 'ikai ke to e 'i ai ha 'ata ia 'e faka'ofa'ofa ange, ka ko e 'ata 'o ha ni'ihi 'oku nau tu'u ke langa e fonuá. Na'e 'ohake 'e he 'Eiki N pelé 'anenaí 'a e ki'i talanoa ki Vava'u, ki he langa fonuá, kae tuku atu mo e ki'i talanoa ko eni, ko e talanoa ia mei Ha'apai.

'Osi ko e tau ko 'i Velatá, na'e ui mai ko e kau to'a, na'e 'i ai p mo e to'a mei 'Eua, ka ko e to'a foki 'o 'Eua, ko e to'a na'e 'i ai 'ene me'afana. Kapau na'e 'ikai ha me'afana ia he 'ikai ke to'a ia .

Sea K miti Kakato: 'Ikai ha mahafu ia!

V tau Hui: Sea, na'e ha'u e to'a ko iá 'o pou pou'i e to'a Ha'apai, Sea, to'a ko mei 'Eua.

Sea K miti Kakato: 'E Fakafofonga, ko hai na'a ne fakangofua ke ke me'a hake? Me'a mai 12.

Mahu'inga ke fai'aki e langa fonua e ngāue 'ofa fonua

Mo'ale Finau: Sai p 'etau talanoa ko ení, Hou'eiki. Ko 'etau talanoa eni he me'a fakalaum lie, ko 'etau Patisetí eni, 'oku ou talanoa aí. Ui 'e Taufa' hau e me'a, pea 'osi e taú pea ikuna 'ene v sone, he na'e 'i ai e v sone ia 'a Tupou I. Ko 'ene v sone, ko e ng ue m lohi, ko 'ene v soné ia. He na'e takai he ' motú, ko 'ene ng ue na'e faí, ko e fekau ke nau 'o toli hifo e ngaahi fo'i niu kafá, f e kafá. Ko e feinga 'a e Tamá ke ng ue e kakaí, 'oua e nofo noa. Pea hoko ...

<006>

Taimi: 1455-1500

M 'ale F nau : .. ko he taú 'osí na'e nofo p ia he'ene fakakaukaú 'a e ng ué mo e fakatahataha'i e fonuá mo e ngaahi me'a ko iá. Pea ne 'osi e taú pea nau lue mei Veleta 'o nau kolosi mai he hala mei Fanganonu, kolosi ki he Hala Holopeká, nau a'u mai ki Ikalahi ko ia he taimí ni Sea, kei muimui atu p 'a e kau tamá mei mui, pea talaange 'e Taufa'ahau, Mou mai ki

heni, mou ta'utu he 'one'oné h Fanga'i he-S , kau tuku hotau tala. Ha'oha'o atu e kau to'á, nau fakakaukau, peh atu leva 'a Taufa'ahau, ko koe, foki koe ki Vava'u, 'ikai ke u fakapapau'i 'e au p na'e 'i ai ko ha taha na'a ke taa'i he taú p 'ikai ... foki koe ki Vava'u.

Lord Tu'i' fitu : Sea, ki'i tokoni p ki he Fakafofonga Ha'apai. Ko e tama ko mei 'Euá na'a mou fakapoongi? Ko ia p Sea.

Sea K miti Kakato : M l .

M 'ale F nau : Sai p Sea ke tuku p ke 'oatu p 'eku talanoá 'Eiki Sea.

Sea K miti Kakato : Ko ia.

M 'ale F nau : Foki koe ki Vava'u, ui, ui, ui pea 'osi, 'oange 'a e pale ia e kau tama Tongá ni. Mahalo ko e kau N pelé, 'ange 'enau pale, mou moutolu ma'u 'emoutolu 'a e v henga ko mo e v henga ko , kae nofo mai p ki'i fo'i toko tolu. Peh atu leva 'a Taufa'ahau, ko moutolu, 'ikai ke 'oatu ha'amou vahefonua 'o moutolu. Ko koe Taufatofua, Fanua Lofanga, Kava Mo'unga'one, ko moutolu na'e huitu'a 'aki 'a e taú, he 'ikai ke 'atu ha'amou vahefonua, ka ko 'eni, ko homou fonuá 'eni. Mou nofo 'o langa 'a e fonuá. Sea, ko e folofola ia na'e fai 'e he Tu'í. 'Ikai ke 'oange he pa'anga, 'ikai ke 'oange ha vahefonua, kae 'oange 'a e 'elito mo e uho 'o e mo'uí, ko e ng ue. Hou'eiki, te tau langa e fonuá 'aki e me'a ko ? 'Ikai ke u to e fakamatala au faka'auliliki, na'a peh kuo te sanitungua. Ko e me'a ia ko iá, ko e ivi ia kuo t mei 'olunga, ka kuo pau ke tau ng ue'i, pea tau vahevahe, ko e hako tupu e fonuá. 'Oku 'i ai e ki'i hiva 'oku peh 'Eiki Sea, 'oku fa'a hiva 'aki 'e he kauleka, 'amusia e muiakí, 'oku nau kai 'utungaki 'i he ng ue na'e fai 'e kinautolu na'a nau mu'a maí. Ko e anga ia e v sone 'a e motu'a ni 'Eiki Sea ki he 'Otu Ha'apai.

'Ikai ke u lava au 'Eiki Sea 'o totongi ke a'u 'a e ni'ihi ne u liliu mei he hiko vevé 'o tauhi fonuá, he kuo 'osi heva atu 'enau 'ofá 'anautolu 'Eiki Sea mo e ng ué, 'i he pa'angá. 'Ikai ke u lava, ke u totongi huhu'i, pea na'a ku lea ange p ki hoku v hengá 'Eiki Sea. Kinga Ha'apai, m l ho'omou k taki'i e motu'á ni, talu 'eku Fakafofonga Fale Alea, te'eki ai ke u hanga 'e au 'o tufa atu ha'amou pa'anga. Ka na'a ku feinga ke langa e fonuá, langa e halá, langa e f soá ke ma'a mo faka'ofa'ofa. Ko e 'ahó ni, 'oatu e ki'i palau ko ke mou lele atu ai, ko e 'uhingá..

'Eiki Pal mia : Ka u ki'i.. tu'u p koe 'i 'olunga kau ki'i tokoni atu. Na'a ku talanoa mo e Tokoni Pal miá na'e me'a ki Vava'u ki he Vava'u Masani. Peh mai 'i Ha'apai, pea na'e 'i 'Eua mahalo 'aneafi. Pea na'a ku 'eke ai, h ho'o sio ki he ongo Vahefonuá. Talamai, 'osi laka 'a Vava'u ia 'i Tongatapu mo Ha'apai. 'Ikai ke u tui au ki ai, na'u i Vava'u, ange f f , ke 'alu hake 'a Vava'u 'o laka 'i Tongatapu mo Ha'apai. Peh mai e sianá ia, ko Vava'u foki ia 'oku kehe honau fa'ahinga 'ulungaanga. Ko 'enau peh p ke fai ha me'á, ko e fiu hono ta'ofi. Kai kehe, Fakafofonga Ha'apai, me'a faka'ulia ia ko e peh hake p 'a Vava'u 'o laka 'ia tautolu.

M 'ale F nau : Te u 'alu 'o vakai'i he Falaite

Sea K miti Kakato: M lie pea to e l l soni 'a Vava'u!

Mo'ale Finau: Sea, ka u ki'i fakam 'opo'opo au Sea ko u tui kuo fuoloa 'eku lea ki he me'a ko

eni. Ka 'oku ou tui au ia 'Eiki Sea, ko e patiseti ko ení, ko hono uhó, ko e ng ue ke 'o'ova atu. 'Oku 'i ai p fanga ki'i lea na'a ku fa'a vahevahe mo 'eku kau s tiá 'i Ha'apai. Ko u talaange kia nautolu, kapau 'oku mou fie langa ha fonua, kuo pau ke ke ng ue ke ope atu 'i ho'o *job description*, 'i ho'o fakamatala ng ue. 'Ikai ke 'i ai ha'amau *job description* ia. Hou'eiki, te tau langa e fonua kapau te tau ng ue. 'Oku ou tui kuo 'i ai e ni'ihi 'ia moutolu kuo 'osi 'alu 'i he fo'i *direction* ko ia, fakam l atu. Faka'osí 'Eiki Sea ko e ki'i..

Sea K miti Kakato : Fakam 'opo'opo mai kuo..

M 'ale F nau : Ko e ki'i talanoa fakat t p eni ia 'Eiki Sea. Ko e Palasi ko ia 'i Tau'akipulú 'oku 'i ai e fu'u ' puaka ai 'a e Tu'í, h fanga he fakatapú 'oku 'i ai e ' puaka ai 'a e Tu'i.

Sea K miti Kakato : 'E 12 ...

M 'ale F nau : 'E to e 'omai ha'aku ki'i miniti 'e 2 toki faka'osi 'eku fo'i talanoa ko eni.

Sea K miti Kakato : Ko kuo me'a hake 'a e Fika 1 'o Vava'ú, ka ke toki me'a mai 'anai ka tau m l l ai. (*M l l 'a e Fale*)

<008>

Taimi: 1520-1525

S tini Le'o: Me'a mai e 'Eiki Sea e K miti Kakato.

Sea K miti Kakato: Hou'eiki. M l mou me'a mai ke hoko atu ho'etau fatongiá. 12, faka'osi mai ho'o ki'i miniti e 2 kae hoko atu 'a Vava'u 1.

Mo'ale Finau: M l Sea. Sea ko e 'api ko eni 'o e Tama Tu'í ...

<001>

Taimi: 1525-1530

Mo'ale Finau: ... Tau'akipulú 'oku 'i ai e fu'u ' puaka na'e tu'u mai mei he t likí hanga mai p ko ena ko ki he Palasí. Ko e ' ko ení 'Eiki Sea mahalo p 'oku 'osi senituli. Mahalo 'oku mea'i p he Hou'eikí. 'A ia ko 'ene 'i ai p ha koloa ki he 'Ene 'Afi p ko ha puaka 'i he ngaahi fakatu'uta ngaahi fakapangá 'ave leva ia ki ai.

Sea taimi ko na'a ku h atu ai he K vana 'uluaki ta'ú 'Eiki Sea ta'u hono uá kamata ke u ongo'i 'a e ongo ko ení 'a e ongo ko ke feinga'i ke fakam 'opo'opo e k ingá ke nau ma'u e ongo 'ofa ko he fonua. Na'a ku vakai ki he me'a ko ení 'Eiki Sea na'a ku ongo'i 'oku totonu ke fai hano to e ki'i f lihi 'a ia 'oku fa'a ui ko ko e fo'i lea fa'a ngaue'aki me'a ko e *reform*. F lihi. 'Ikai ke u tui au 'Eiki Sea 'oku, ko ha me'a lelei ke nofo mai e fu'u ' puaka ko ení h fanga he fakatapú mei he faha'i ko kae m hino ki he motu'a ni ko e koloa ia 'Ene 'Afi . Lau ta'u 'ene 'i ai 'ikai ke, pea u tohi leva ki he motu'a tauhi 'a eni 'o e 'apí ko u talaange ki ai, 'e mat pule 'oku ou

fokotu'u atu ke to'o mu'a e ' ko ení mo e fanga puaká, puaka mahalo na'e valu 'i loto fiema'u ke ma'a e fonua. Ma'a e fonua fiema'u ke tau ng ue faka'ofa'ofa.

Sea tohi mai e tangatá talamai 'oleva mu'a ke tohi mai ki he Kuiní ke fai ha poaki ko e koloa mo e me'a pea u talaatu 'io 'ai p ke, 'osi atu e ngaahi uike, fetu'utaki mo e 'ikai p ke 'i ai hano ola 'Eiki Sea. A'u mai ki he taimi ko na'e fai ko ngaahi langa, langa e Palasí 'o 'osí m hino ki he motu'a ni 'oku fo'ou e Palasí faka'ofa'ofa kuo pau ke to'o e me'a ia ko he 'oku 'ikai ke faka'ofa'ofa ia. 'Atu e tohi faka'osi mo e kalo p 'a e motu'a faingata'a'ia pea u kole leva ki Fale'one 'o ha'u e kau p pula he loli, uta mo e ' fekau e motu'á 'alu koe ki Koulo, 'ikai ke to e fiema'u ke nofo koe 'e to'o e fanga puaka. Sea mau tuli kotoa 'ave 'osi 'ai fu'u ' fo'ou 'i Fale'one. 'Ave kotoa ki ai 'Eiki Sea. Sea ko e taimi ko na'e h 'ele ange ai 'Ene 'Afi 'i he *show* ko hoko kuo puli e fanga puaka ia 'Eiki Sea. Sea na'e toki fai e fakalea ki he 'Ene 'Afi ko e puaka kuo 'ave ia ki he feitu'u 'oku tonu ke 'i aí. Ko 'uta 'Eiki Sea. Fiefia e Tama 'Eiki Sea. 'Ikai kuo toki ' fio e Tamá ki he Fanga 'i he S faka'ofa'ofa. Fakalau mai e v soné mo e ngaahi me'a ko iá 'Eiki Sea. Sai ko e ola ia 'o e langa fonua.

Ko e ki'i talanoa faka'osi 'Eiki Sea he ki'i miniti faka'osí ko e me'a p mo eni 'i Palasi. Sai p mahalo p 'oku tokanga mai e Hou'eiki ki he ki'i talanoa ko ení. 'Eiki Sea ko e taimi ko na'e fiema'u ai ko ke langa ko Palasi he na'e holo foki. 'Ikai foki ke 'i ai ha silini ia. 'Ikai ha silini ia. Fiu au he tali ke langa. Loto au ke fai mo langa. 'Ikai ke 'i ai ha silini ia. 'Ikai ke 'asi ha Patiseti ia. Pea u tohi mai leva ki he Sekelitalí te mau langa e Palasí. Ha'u mo e fo'i palani. Ko e palani ko na'a mau 'omai 'Eiki Sea ko e palani ko 'uluaki Palasi ko na'e tu'u ko he hala Palasí. Ko e Palasi ko iá na'e faka'ofa'ofa ange ia 'i he Palasi ko he taimi ní 'i he taimi 'o Tupou II. 'Osi ma'u 'emautolu e fo'i mapé pea u talaange ke t e mapé 'ave ki he 'Ene 'Afi 'o talaange ko e Palasi eni te mau langa ma'á e Tu'i Ha'apaí. 'Ikai ke tali ia he 'Ene 'Afi 'Eiki Sea.

Show hoko 'alu ange e h 'elé peá u 'ave ki Faleloa pea folofola mai e Tu'í ke ma *meet* ki he Palasí 'oku 'i ai e me'a 'oku fie talamai. Pea ma 'alu atu ko e hoko 'a e 2 ko u 'a'u atu ki ai. Mau 'alu toko f p ki loto. Manatu'i 'oku 'osi holo e fu'u fale 'i loto. Mau tu'u takai 'efi'efi p he Kuini e fu'u pepa 'a e fu'u *folder*. Peh atu he 'Ene 'Afi 'ai hake e *folder* ke sio ki ai e K vana. 'Ai hake ko *folder* ko e mape ia ko 'o e Palasi ko he taimi ní. Peh leva he Tama Tu'í tuku e k ingá ke nau ngaahi 'enau ngaahi, 'ai ke nau langá kae tuku he te u langa e Palasí. Sai ko e taimi ko iá 'Eiki Sea 'oku mau siosio holo, 'oku 'i ai foki e me'a 'oku ui ko e fakamonuka. 'A ia ko e fakamonuká fanongo he fakamonuká kuo pau ke hanga he 'Ene 'Afi 'o taa'i ha va'a papa p ko ha fa'ahinga me'a ko e 'uhingá kae lava leva 'o fai e lotu pea fai leva hono tapuaki'i. Sea na'e kumi holo e, kitu'a ia ke 'omai ha h mala 'oku 'ikai ke 'i ai ha h mala ia. Ka 'oku 'i ai p mo e s tia 'i tu'a mau toko f . Ko au p ia mo e Faifekau Fakatu'i mo 'Ahio mo e Kuiní mo e Tama Tu'í 'i loto ke fai e fakam nuká. Mahalo 'oku lava hae miniti 'e 20 'oku 'ikai ke 'i ai ha h mala ka 'oku hanga p he 'Ene 'Afi 'o pelupelu p hono nimá hono sote 'o h 'ele mai p 'o tu'u he'eku tafa'aki 'oku 'i ai e fu'u t 'o Tupou I. Folofola mai e Tama, K vana to'o e t peá u to'o. Sea ko e fo'i t liki ko na'e hilifaki aí mahalo 'oku m tolu tatau mo . Ko 'eku mavahe p 'oku taa'i he Tamá e fu'u papa 'o motu. Pea folofola mai e Tamá ko e ng ué ke fai. 'Ikai ke to e tali ...

<002>

Taimi: 1530-1535

Mo'ale Finau: ... 'ikai ke 'i ai ha me'ang ue. Lotu, Ko e Tamá kia 'Ahio, 'o lotu'i ai p 'a e fakamonuka 'i loto... he taimi ko iá 'Eiki Sea. Sea! Hou'eiki. Ko e faka'osi ia 'o e ki'i talanoa, ka ko e p p aki 'oku ou 'oatu.

'Eiki Pal mia: Sea! Ka u ki'i fehu'i atu.

Sea K miti Kakato: Me'a mai 'Eiki Pal mia.

'Eiki Pal mia: Tapu atu ki he mo e Feitu'u na kae 'uma' 'a e Hou'eiki. ko e h na'a mou maumau'i ai hotau 'ulung anga fakafonua? Ko 'etau 'ulunga anga fakafonua ko e 'ai 'o *formal* 'a e me'a. Kuo pau ke 'ai hono ouau 'oku maheni p mo koe.

Mo'ale Finau: 'Eiki Sea, ko e me'a ko eni 'oku me'a fehu'i ki ai 'a e 'Eiki Pal miá 'Eiki Sea 'oku 'ikai ke u ... 'E lava p ke peh 'oku maumau. Ko e 'uhinga ko e anga 'ulung anga fakafonua. Ko 'Ene 'Afio eni ia kuo ne folofola mai. Fai 'aki , 'Eiki Sea. Pea ko ia ai Hou'eiki. Ko e anga ia 'eku malanga tuku ki he Patiseti ko eni. Kuo 'osi mei 'olunga, ki mei Fale lahi 'uhingá kuo 'osi finangalo 'a 'Ene 'Afi ki he *reform*.

Sea K miti Kakato: *Reform*.

Mo'ale Finau: Tau fulihi! To'o 'a e ' puaka, 'ave ki 'uta. 'Oku 'ikai to e fiema'u ia 'Eiki Sea, ke fai hano fakahinohino e me'a ko , ko e fa'ahinga maama ko 'o e 'atamai lelei pea mo e langa fonua.

Sea K miti Kakato: 12 kuo 'osi ho'o taimi.

Mo'ale Finau: 'Oku fiema'u ke fai 'a e *reform*. M l 'Eiki Sea.

Sea K miti Kakato: Fakam l atu.

Lord Tu'ilakepa: Tapu p mo e Feitu'u na ...

Sea K miti Kakato: 'E N pele Fika l.

Lord Tu'ilakepa: 'Eiki Sea K miti Kakató. Tapu mo e Sea 'o e K miti Kakato. Tapu atu ki he 'Eiki Pal mia. Sea, ka u kole p mu'a Sea ke u h fanga atu mu'a he fakatapu kuo 'osi hono aofaki 'i ho Fale 'eiki nií. Ko u tu'u p au ko u m fana 'i he me'a 'a e Fakafofonga Ha'apai 12. Ko u vakavakai holo Sea, 'i he Fale 'eiki ni. Tokolahi mo'oni 'a e kau Ha'apai 'i he Fale 'eiki ni, 'Eiki Sea.

Sea K miti Kakato: Poupou.

Lord Tu'ilakepa: 'Eiki Pal mia 'o e 'aho. Neongo p ko e fili mei Tongatapu l. Ka ko e *pure* Ha'apai 'Eiki Sea. Pea 'oku tangane p ia mo e hisitolia ko ena 'oku fakamatala ki ai 'oku me'a ki ai e Fakafofonga12.

Fakahā kei tukulolo pē Vava’u ki he Tu’i ‘o Tonga

Sea ko u fie foki p ki he hisit lia koe’uhí ko e na’e me’a na’e me’a ki ai ‘a e Fakafofonga 12. Me’a ia ‘oku mau ongo’i lahi taha ‘i he kuonga ko eni ho’omou fekau ke mau foki ki Vava’u. Foki kimautolu, pea tapu p pea mo e Taloni, ka mou t Tu’i moutolu ‘i he fonua ni. Ka ko e talu ‘emau foki ko ia, mo e mei kei t la’a p homau loto ki he me’a na’e hoko ‘i he hisit lia ‘aneafi. Ka ‘oku mou mea’i Hou’eiki. Hanga ‘e ‘Ulukalala ‘o fokotu’u ‘a e me’a ko eni i a ‘i Vava’u. ‘Ai ‘a e ‘ofa ke lahi. Ka ‘oku ke m fana ha me’a, pea ‘ai ke fungani mo taau. Pea ‘oku kei faka’apa’apa p ‘a e fonua ‘a Vava’u mo hono kakai ki he ‘Ene ‘Afio ‘o e ‘aho ko eni, ‘o a’u ki he taimi ni ‘e ‘Eiki Sea ...Sea, taha ia ha ki’i fo’i me’a fakalaum lie . Ko u’oku ou sio ki he vahefonua . Tolonga ‘a e ‘ofa ‘i Vava’u. ‘Eiki Pal mia, ‘oku mo’oni ‘a e me’a ‘oku ke me’a ki ai. ‘Ohovale lahi, he na’a mau muimui ‘i he polokalama ko eni ‘o Vava’u Masani. ‘Oku ‘i ai pea mo e ‘Eiki Minisit Mo’ui. Mau muimui atu ‘i he Tokoni Pal mia. Ko ‘emau ofo he koe’uhi ‘oku mahino mai ‘a e loto ‘aki ‘e he fonua, pea mo ‘enau fie poupou ki he me’a kotoa p , tautautefito ki he me’a ‘oku ui ko e ma’a, ‘Eiki Sea.

Ko u manatu ki he ‘aho ‘aneafi ki ha si’i f nau ‘o e fonua ko e ki’i m tu’a mei Vava’u ‘Eiki Sea. Na’a nau poupou’i ‘a ‘Ene ‘Afio ‘i he me’a ko e siu’a’alo. Pea mahino mai leva, ‘a honau loto mo ‘enau fiema’u. Na’a nau loto p ke lava ke fakahoko ‘a e maa’imoa ko eni ki he lelei taha. Ko u manatu ki ha taha e si’i he f nau na’a nau na’e a’u ki he ‘o m tali siliva ‘i he fuhu. ‘Eiki Sea, ko e m tu’a pea mei Vava’u. Pea ‘oku mau kei t la’a p ‘Eiki Sea. Ka koe’uhi ko e hanga ‘e ‘Ulukalala ‘o fokotu’u ‘a e taumu’a ng ue ko ia . ‘Eiki Sea ‘oku mau tukulolo he fonua ni ki he ‘Ene ‘Afio pea mo e t tu’i ‘a Ha’apai na’e fai. Sea ko ‘eku fakalaulaunoa p eni ia ‘a’aku ‘Eiki Pal mia!

Sea K miti Kakato: Ko ia.

Lord Tu’ilakepa: Pea tapu ange mo e Taloni ‘oku mou mea’i kapau na’e t Tu’i ‘a Vava’u. Nonga pea melino ‘a e fonua ia. ‘Ikai to e ‘i ai ha t la’a ....

<004>

Taimi: 1535-1540

Lord Tu’ilakepa: ... ‘a ia ‘e vakavaka fakataha ‘a e lotu ia pea mo e siasi ke ma’u ai ha fonua lelei. K ko hono fakak toa Fakafofonga Ha’apai 12 mo’oni ‘aupito ‘aupito, kae ‘oua na’a to’o mei ho’o fakakaukau ‘a e fakakaukau ko eni ko u ‘oatu ke fakataha pea mo e k inga ‘o Vava’u. Mau kei ongo’i p , k ‘oku mau kei ma’u p ‘a e tukulolo mo e faka’apa’apa mo’oni mo’oni ki he Taloní mo e Feitu’u na ‘Eiki Pal mia mo e kakai ‘o e fonua ni.

Fakamālō’ia Pule’anga ki he ngāue fekau’aki mo e lahi hono pā’usi’i ngāue’aki tekinolosia

‘Eiki Minisit Polisi ‘oku ou ko u fakam l lahi atu koe’uhí ke tali mai ‘a e me’a na’a ku ‘ohake ‘i he uike kuo ‘osi ‘o fekau’aki pea mo e tekinolosia, va’inga ‘aki ‘a e tekinolosia, p ko e fakamamahi ‘i he tekinolosia, *cyber bullying* pea mo e *cyber crime*. Ko u ‘alu ki ‘Asitel lia talanoa

mai 'e he fakamolemole p tuku p ke u 'ai p talanoa koe'uhi hang p 'Eiki Minisit ko e me'a ko 'oku ke me'a ki ai, lahi 'a e sio sipoti, lahi 'a e sio 'akapulu. 'Oku ou fanongo 'i 'Asitel lia ki he me'a 'oku ui ko e f h fanga 'i he fakatapu. Talanoa 'e he ni'ihii 'i he fai'anga faikava, 'o talanoa ki ha ni'ihii 'o e kau ni'ihii p 'i he lotu pea u ki'i vakavakai 'o 'ilo pea toki mahino kiate au hono ng ue'aki 'a e tekinolosia ko ia, k 'oku nau hanga 'o heliaki'i koe'uhi ke 'oua 'e ongo 'o matamata mai 'i he fanongo 'a e sosaieti, ko e t 'onga mo'ui ia 'oku ng ue'aki 'e he ni'ihii ko eni 'Eiki Sea. K 'oku ou ko u fakam l atu koe'uhii kuo ho'ata mai 'i he 'aho ni kau ia 'i he konga mahu'inga taha 'oku totonu ke t kolo'i he fonua ni tautautefito ki he ngaahi palopalema ko eni 'oku hoko 'i he telefonii 'i he 'init netii p ko e h p ha fa'ahinga me'a fakatekinolosia, 'oku totonu ke m tu'aki tokanga ki ai 'a e fonua ni 'Eiki Sea.

Poupou ki he ngāue ke tau'i e faito'o konatapu

'Aneafi, ko 'eku toki ma'u ia ha faingam lie ke u fanongo, fakamolemole p k miti 'a e K miti Pa'anga 'e foki mai 'enau l pooti, k na'a ku sai'ia 'i he 'eku fanongo ki he Potung ue Polisi 'a e Potung ue 'a e Feitu'u na 'Eiki Minisit , 'enau fu'u tokanga ki he me'a ko eni 'oku fekau'aki p mo e *drugs*, k 'oku ou tui ta'etoe veiveiua ki ai 'Eiki Sea, 'oku totonu ke fai ha ng ue ki he polokalama ko eni 'Eiki Sea.

'Ikai ke u tui au 'Eiki Sea, mahalo p 'e sai p hala ia k toka kovi 'e to e lava p 'o tanu 'amui, p ko ha to e fa'ahinga me'a, ko 'eku fanongo 'anenai 'i he ongoongo 'oku peh 'e Mapa kuo tau 'osi a'u ki he toko tahaafe ni'ihii p 1000 tupú e ni'ihii 'oku nau ue sia 'i he fa'ahinga polokalama ko eni fekau'aki pea mo e faito'o konatapu. Ko e fika ia p ko e me'afua ia 'oku mahino ki ha fonua si'isi'i mo hano fa'ahinga tokolahi kuo 'unu 'a e fika si'isi'i mo tokolahi ko eni ki ha fa'ahinga tu'unga fakatu'ut maki peh ni 'Eiki Sea, pea 'oku totonu ke tau tokanga ai. 'Oku totonu ke tau tokanga 'o poupou ki he 'Eiki Minisit Polisi koe'uhii na'a ne toki huufi mahalo 'anenai p ko 'aneafi 'a e polokalama ko eni 'Eiki Sea, koe'uhii ke fakam lohia hono teke ke ta'ofi 'a e ni'ihii ko eni 'oku nau tu'um lie 'a e tokosi'i p kae uesia kotoa 'a e fonua 'Eiki Sea.

Pea ko u 'oku ou faka'amu 'Eiki Sea kapau 'oku 'i ai ha ni'ihii 'i he Fale ni 'oku kau 'i he me'a ko ia, 'oku totonu ke a'u 'a e Lao ki he ni'ihii ko ia 'Eiki Sea. K 'oku hang 'Eiki Sea ko e talu mei he'etau fononga mai ko 'a e 'ikai ke tau fakatokanga'i ka kuo hanga 'e he ongoongó pea mo e hanga 'e he toket ko eni 'o 'omai 'a e fika ke ne fakamahino mai 'oku 'alu ke fakautuutu 'a e fakatamaki ko eni 'i he faito'o konatapu.

Hou'eiki Minisit ko u 'oku ou lave'i p 'e au 'oku mou teuteu ho'omou vahevahe ke kumi ha ngaahi fu'u m sini ke 'ave ...

<005>

Taimi: 1540-1545

Lord Tu'ilakepa: ... ki Niua, 'ave ki Ha'apai, ka 'oku mou mea'i, 'e uesia ange 'a e toka kovi ha 'atamai, h fanga he fakatapu, 'a e kakai e fonuá, 'i he ng ue 'a e me'a ko eni ko e *drugs*. 'Oku 'alu ke, h fanga p , kuo kamata ke faikehe 'etau f naú. Taha e me'a 'oku ou fie fanongo au ki ai, pea 'oku ou ko u faka'amu au ke 'ai ke ongo 'i he loto Fale ni, 'a e fiema'u vivili 'a e 'Eiki Minisit Polisi. Ko u kole atu au, Hou'eiki Minisit , Hou'eiki Kapineti, tuku e 'ai loli ia ke tau

‘ai tanu halá, na’a tau ‘osi anga p tautolu ia he faingata’a’ia he ngaahi palopalema ko he ‘aho ‘aneafi. Kapau ‘oku fiema’u ‘e he kau polisí ha me’alele, ‘ange ha me’alele ‘e 20. Kapau ‘oku fiema’u ‘e he kau polisí ke to e fakalahi e kaupolisí, ‘aki e toko 100, hiki ke toko 200. Taimi tatau, ‘Eiki Sea, ke fakaivia koe’uhí ke malu’i hotau fonua ni, ‘Eiki Sea. ‘Eiki Sea, kuo ‘osi mahino ki he kakai e fonua ni, ‘oku ‘ikai ke to e fou mai e me’a ko ení ia ha feitu’u, fou p mei tahi. Ha’u p he vaka tahi. Ka ‘oku mou me’a ki he me’a ‘oku hokó, ‘e ‘alu p eni ia, ko nautolu, ‘ikai ke u fie lave ki ai, he koe’uhí, ‘Eiki Sea, ‘e ma’u p ia ki he ni’ihi ko eni ‘oku nau ‘omai e me’a ko eni ‘i tahi, ‘Eiki Sea. Ka ko au, ‘i he’eku tuí, ta’etoeveiveiua, ‘Eiki Sea, mo ‘eku poupou, ‘oku totonu ke tau poupou ki he ‘Eiki Minisit Polisí, ‘o teke ‘a e tauhi ko eni ‘o e polokalama ko eni ‘o fekau’aki mo e faito’o kona tapú, ‘Eiki Sea.

Taukave hoko atu faifatongia Falé ke sivilivi’i ngāue Pule’anga

Uike kuo ‘osí, na’a ku kole ke tau nofo ‘ia he Tohi ‘a Filipai, ‘oku kei nofo pe hoku ‘atamaí, ‘Eiki Minisit Pa’anga, kae fakamolemole atu p koe’uhí, ‘aneafi, ‘Eiki Sea, na’a tau m fana ‘aneafi, ‘o tau hu’u tautolu ki ha fa’ahinga tu’unga ‘oku ‘ikai totonu ke a’u ki ai e feme’a’aki ‘a e Fale ni, ‘Eiki Sea.

Sea K miti Kakato: M 1 .

Lord Tu’ilakepa: ‘Eiki Sea, ka ‘oku ou ko u fakafeta’i p , ‘oku ou ko u fakatokanga’i ‘i he ‘aho ni, t e laum lie lelei ho Fale ‘eikí, ‘Eiki Sea, koe’uhí ‘oku ‘i ai ha taimi ‘o e kau M mipa, tautautefito kiate kitautolu ko ení, ‘a e Feitu’u na, mo e ni’ihi ko eni ‘oku ‘ikai ke nau ‘i he Hou’eiki Pule’anga. Hou’eiki ko e Patiseti ko ení, p ko e ‘Esitimeti ko ení, me’a ia ‘amoutolu. Ko moutolu ‘oku mou fokotu’u e taumu’á, ko moutolu ‘oku mou fokotu’u e v soné, ko moutolu ‘oku mou fokotu’u ‘a e misí. Ko mautolu ia ko e nofo p ‘o vakai’i, Hang p ko e me’a e ‘Eiki Pal mia he ‘aho ni, he ‘ikai ke tuku hono vakai’i kimoutolú, h fanga he fakatapú, pea mo e sio p p ko e h e tu’unga ‘oku ‘i ai hotau fonuá. He ‘oku ‘ikai ko ha koloa tukufakaholo ia ‘o tautolu, ‘Eiki Sea. Ko e fu’u koloa ia ‘a e kakai e fonuá. Pea ‘oku ou kole fakamolemole atu au ki he Hou’eiki Kapinetí, kapau ‘oku ‘i ai ha’amau lea, p ko ha me’a ‘a ha ni’ihi he Hou’eiki M mipa ha Fale ko ‘ení, ka ‘oku tau feinga ki he lelei fakal kufua, ‘Eiki Sea. Langa ai ‘a e s saieti leleí, langa ai e mo’ui leleí, langa ai ‘a e tu’unga taau ‘o e f nau akó, ho fonuá. ‘Eiki Sea, ko au ‘oku ou poupou kakato ‘Eiki Sea ki he me’a ko na’a ku lave ki aí, ke tau tokanga ki he tafa’aki ko ení, ‘Eiki Sea. ‘Eiki Sea, ko hono faka’osí eni, ‘Eiki Sea. Ko u fakam l atu.

Sea K miti Kakato: M 1 .

Tui ‘ikai taau ke ‘ave pa’anga Pule’anga tauhi ‘i ha Potungāue makehe mei Fale Pa’anga

Lord Tu’ilakepa: Ko ‘eku, ‘ikai ke u to e lave au ki he me’a ko ení, ‘Eiki Sea. Ka u fie faka’osi ‘aki p , fakamolemole p , ‘oku ou ko u loto p ke tali mai p ‘e he ‘Eiki Minisit , p ko hai e ‘Eiki Minisit te ne tali mai. Ke ke mea’i, ‘Eiki Pal mia, ‘oku ou ko u fu’u tokanga ‘aupito ‘aupito ki he me’a ko eni, kapau ‘oku ‘i ai ha hala ‘a e ‘aho ‘aneafi, ‘oku ‘ikai ke u tui ‘oku tonu ke to e fou

e Pule'angá 'i he hala ko iá. Me'a ko eni ko e *credit union*, kuo 'osi 'i ai e ni'ihina'e ng ue p pula he me'a ko iá, 'Eiki Sea, ko e *credit union*.

Sea K miti Kakato: Ko ia.

Lord Tu'ilakepa: Fakamolemole p , Hou'eiki Pule'anga, ko u fakatokanga'i kuo kamakamata ke mou fou he laine tatau p . 'Ikai ke u tui 'e tonu ke to e 'ave ha silini mei he Minisit Pa'anga 'o tauhi ha Potung ue. 'Oku tau tui kotoa p , 'oku totonu ke fakafoki kotoa p e pa'angá 'o tuku 'i he Minisit Pa'angá, pea toki 'oatu kotoa 'etau fiema'ú, 'o a'u ki he Hou'eiki Minisit , pea 'oku 'asinisini ange ia, 'Eiki Sea, pea 'oku ho'ata ki tu'a, pea 'oku *accountable* e kakaí ki he me'a ko iá. 'Oku ke mea'i, Sea, kapau 'e fai e me'a ko ení, fakamolemole p Minisit Leipa, ki he Feitu'una, 'oku lolotonga lele e *process* ...

<006>

Taimi: 1545-1550

Lord Tu'ilakepa : ... ko iá pea 'oku lolotonga 'alu e kakai p 'e malava 'o fakahoko kiate kinautolu 'a e tokoni ko ia. Pa'anga na'e 'omi 'emei he Takimamatá ki he Leipá, 'Eiki Sea, 'oku ou ki'i tokanga ki ai. Fai p homou fatongiá fakamolemole, kae tuku p ke mau lea atu. Ko e fu'u pa'anga lahi ia 'Eiki Sea, h e me'a 'oku 'ikai ke tau fakaivia ai 'ai 'a e peseti 'e 1, pea mo e p seti 'e 5, 'e malava 'o to e fakafoki ha s niti ke tokoni, ki he langa fonua 'oku tau faí 'Eiki Sea.

Tokanga ki he fokotu'u kautaha satelaite e Pule'anga

'Eiki Pal mia, ko u 'oku ou faka'amu p ke a'u atu ki he Feitu'ú na ke ke mea'i, 'oku ou tokanga ki he tafa'aki ko eni e fokotu'u satelaite 'oku fai 'e ho'omou 'e he Kapinetí, p ko ha ni'ihina 'oku fokotu'u ke nau fokotu'u e polokalama satelaite. Kapau kuo 'i ai ha fehalaaki 'o e 'aho 'aneafí, 'ikai ke totonu ke to e fou ai 'a e Pule'angá, pea 'oku mau pou pou, ke teke ho taimí 'Eiki Pal mia. Koe'uhi p ke ke a'usia, 'o hang ko e me'a na'e me'a ki ai 'a e Fakafofonga Fika 12, he 'oku ke me'a foki ko e makamaile ia e Feitu'ú na. Pea kapau 'oku e 'ikai ke 'i ai ha me'a 'oku 'ikai ke mea'i 'e he Feitu'ú na, pea 'oku totonu ke tau matu'aki tokanga ki ai.

Ko e faka'osí fakamolemole, he 'oku ou kau au ia he tokotaha matu'aki kona h fanga he fakatapú ...

Sea K miti Kakato : 'E N pele, k taki p 'o fakam 'opo'opo, ko e miniti eni 'e 15 kuo 'osi. Tokanga ke fakatonutonu ke tonu ng ue he Potung ue Ako

Lord Tu'ilakepa : 'Io te u faka'osi atu au 'Eiki Sea. Ko e faka'osí p 'oku ou ki'i tokanga, ki he'etau Potung ue Ako. 'E Minisit Ako, fakamolemole koe'uhí kuo lavea 'a e kupu e fonuá, lavea e Feitu'ú na, lavea e Hou'eikí, lavea e kau Fakafofongá, lavea kotoa e fonuá ni, 'i he me'a 'oku hoko 'i he Potung ue Akó, ka 'oku mau faka'amú, ke fakatonutonu ke tonu. Ko e m hina ni, 'osi ai 'a e *contract* 'a e tokotaha 'i he Poaté, Uafu. Fakafeta'i, kapau p 'oku mou mea'i 'oku 'ikai ke to e fe'unga ke hoko atu e fai fatongia ko iá, 'oua 'e to e 'oange ha'ane *contract* 'ana. Fili

mai ha taha ko 'e nga'unu 'a e ng ué ki mu'a, pea mo teke 'a e fatongia e Feitu'ú na. Potung ue Ako 'Eiki Sea.

Sea K miti Kakato : Fakafofonga, kuo lava ho'o taimí, te u to e 'oatu p ha'o miniti 'e 15 p .

Lord Tu'ilakepa : Tuku p ke u ki'i faka'osi atu p , 'oku m lie foki 'eku fo'i me'a ni he ko e me'a fo'ou p eni.

Sea K miti Kakato : Ka tau hoko tautolu ki he N pele 'a Ha'apai.

Lord Tu'ilakepa : F f ke u ki'i miniti 'e 1 p au pea u 'osi atu au.

Sea K miti Kakato : 'E Fakafofonga, kuo lava, miniti eni 'e 16 kuo lava. Ka ke k taki te u to e 'oatu p ha'o miniti.

Lord Tu'ilakepa : M l Sea.

Sea K miti Kakato : Me'a mai Fakafofonga Ha'apai.

Mahu'inga tokangaekina Polokalama Masaní kae fakafe'unga fakamole

Lord Tu'iha'angana : M l Sea. Ki'i nounou p au, ko miniti p 'e taha kae toki, ko e me'a, he 'oku ou mahu'inga'ia p au he me'a ko ... Fakamolemole p Sea tapu mo e Feitu'ú na mo e Hou'eiki. Ki'i lave nounou p au ki he me'a ko eni na'e fai ki ai fekau'aki mo e Masani. 'Uhingá, he 'oku mahu'inga foki eni Sea, he 'oku mahu'inga ke 'oku fakautuutu ke tokangaekina e me'a ko ení, pea 'oku faka'au ke hikihiki mo e pa'anga 'oku vahe ki he me'a ko eni. 'Ikai ke fakahala'i ia, p 'oku fai ha peh , ka 'oku ou ko u fie lave atu p au mei he tafa'aki 'e tahá Sea. Ko e 'uhingá, he 'oku mahu'inga p ia he me'a ko 'oku vahe ki ai 'a e pa'angá, ke mahino ko e h 'a e me'a 'oku mahu'inga. Hang p na'a ku lave ki aí, mahu'inga 'aupito p 'a e tokangaekina e ... ka 'oku ou tui 'oku mahu'inga p mo e ke fai p ki hotau fe'unga. 'Oku mahu'inga 'aupito e p ma'á, pea mo e te u e fonuá ke masaní, ka 'oku tonu p ke mahino ko e h e fakamole ki aí.

Pea mo hono ua, hang p Sea 'oku 'ikai ke u fakahala'i hang ko e kolomu'á hang p 'oku mea'i 'e he Feitu'ú na, 'oku faka'ofa'ofa e Hala Vuná mo e ... mahino ia ka ko u tui ki he, fe'unga fakafe'unga p ki hotau fe'unga. Tau hikihiki t tautolu he mo me'a ko ení, ia 'e 'ikai ke tau laka tautolu 'i Suva p ko Nu'usila p ko Singapoa, p ko Siapani. Ko e me'a p ko 'e fe'ungá, hotau fe'ungá pea tau ngata, ka tau to e tokangaekina ha me'a 'e taha. Pea 'oku mahu'inga foki Sea, ke fai e fakamole ke tauhi 'a e ngaahi feitu'u pau, ko eni hang ko u lave ki ai, ko hotau kolomu'á, ko e hala ki mala'evakapuná, ngaahi m tangá, pea ko e toenga 'o e fonuá ke ako'i 'a e t 'onga mo'ui 'a e kakai. Ke nau takitaha fai p 'enautolu hono tokanga'i hoto ki'i 'api, hoto ki'i loto'api, tauhi mo hoto ki'i toumu'a ke ma'a ma'u p , ko e t 'onga mo'ui ia 'oku fiema'u. He ko e palopalema he taimí ni, te u talanoa p au ki homau ki'i feitu'u. Takitaha tauhi e ngaahi 'api ia ko ... ko 'ene vaha mai p ki ha ngaahi 'api 'oku li'aki, li'aki honau toumu'á, p 'oku 'ikai ke nofo'i. Hoko ia ko e lingi'anga veve, 'i loto koló ni p ia, 'i Nuku'alofá ni p ia. 'A ia ko e ngaahi me'a ia 'oku fiema'u ke tokangaekina. Fai e fakamolé ia ke te u'i e ngaahi potu faka-Pule'angá mo e, ki he masani...

Taimi: 1550-1555

Lord Tu'ihangana: ... pea ko e toenga ko e fonuá, ako'i e to'onga mo'ui, ke te tauhi p 'e kita hoto ki'i 'api ke ma'a pea 'ikai ke 'i ai ha fakamole. Pea ko u'oku fakam l au ki he Fakafofonga 12, taimi na'e K vana ai, na'á ne kamata'i mai 'a e ki'i polokalama fakama'a ko ení, 'o Ha'apaí. Pea ko u 'oku tui ko e fakat t , ko ia Fakafofonga, tonu ke ke to e 'alu koe 'o vakai'i tau fe'unga, ko hotau fe'unga p ia 'o tautolu, 'ai p ki'i fe'unga ko ia ko e tauhi p toumu'a 'o ma'a pea ako'i mo e to'onga mo'ui 'a e kakaí ke nau fai p 'e nautolu 'a e fakama'á. Pea ko u poupou atu, hang ko e fehu'i 'a e P l mia Fakafofonga, kapau na'á ke to e fehu'ia atu ke tau 'ai 'etau tala fakafonuá, mei tau e h mala 'ia koe pea 'ikai ke paú p té ke si'i kei kakato. Kai kehe, ko u poupou atu au ki he Feitu'ú na ke tau, hang ko e ki'i polokalama ko na'e kamata 'i Ha'apaí, tau lelelele p tautolu ko hotau fe'ungá ia. Fo'i ma'a p ko ena, tau tauhi p he ma'á. 'Oua té tau to e hiki t tautolu ia ki ha to e tu'unga.

Pea hang ko e Pule'angá, 'oku 'alu p eni ke 'alu e pa'anga ko 'oku vahe'i, taimí ni Sea ko e kato manioke ko na'e \$10 he ta'u kuo 'osí, mahalo p ko e ngaahi ta'u ko , m hino p uesia ko ení, pa'anga 'e \$20 taimí ni.

Sea K miti Kakato: Ko ia.

Lord Tu'ihangana: Pea ko e hiki ko eni 'a e pa'anga ko eni ki he m saní, mahino ia 'oku fiema'u ke 'ai, 'o faka'ai'ai ke t mai 'a s moá mo e matala'i'akau he 'oku fonu ai ha kulo, pea vahe mai ha polokalama ki he Minisit Ng ué ke feinga'i ke 'ai ha polokalama t manioke ke ma'u me'atokoni e fonuá ke fakasi'isi'i, ko eni kuo 'alu 'a e kato manioké ke \$20.

Ko ia Sea, ko 'eku poupou p 'a'aku, 'ikai ké u fakah la'i e me'á, k 'oku tonu ke tau 'ai p hotau fe'ungá k 'oku to e 'i ai p mo e ngaahi me'a kehe. 'Oku 'osi m hino 'a e ngaahi p lop lema 'o e fonuá ke vahevahe ki ai 'a e pa'anga 'a e fonuá ke tau, hang ko eni na'á ku lave ki ai. Ka 'oku, ko 'eku ki'i lave p ia 'o fekau'aki mo e m saní Sea mo hono vahevahe 'etau s niti, 'oku lahi p mo e ngaahi tafa'aki ke fakatokanga'i. M l Sea.

Sea K miti Kakato: M l N pele Fika 1. Me'a mai Minisita Minisit Pa'anga.

'Eiki Minisita Minisit Pa'anga: Tapu mo e Feitu'ú na Sea, tapu mo e 'Eiki Pal miá pea peh ki he Hou'eiki K miti Kakato. 'Oku 'i ai ki'i me'a 'e ua 'oku ou ongo'i p 'e au 'oku mahu'inga 'i he feme'a'aki ko eni kuo tau fanongo ki aí, taut fito mei he me'a na'e tokanga ki ai 'a e 'Eiki N pele mei Vava'u.

Tali Pule'anga ki hono fehu'ia 'ene Kautaha Satelaite

Ko u tokanga ki he satelaite mo e *credit union*. Te u ki'i kamata atu he satelaité. Ko e lolotonga ni, f l ve'i foki 'a e fakakaukau ko satelaité pea mo e *e-Government*. 'I he lolotonga ni, 'oku 'i Tongá ni 'a e tokotaha ko Kisione Finau. Ko u ki'i fakamatala p ki he ngaahi me'a 'oku fai ke 'aonga p ke tau f nongo. 'Oku lolotonga 'i heni ai 'a Kisione Finau. 'Apongipongí 'e talanoa ai

‘a Kisione ki he kau *CEO* ‘o e Pule’anga mo e kau *technician* ki he fakakaukau ko ia *e-Government*. K ko e ‘uhinga ‘eku lave ko ki he satelaité, ‘oku ‘i ai p konga p h ‘i he ng ue ko iá. ‘Ikai ko ha motu’a tekin kale au. ‘UHINGA ia, ‘oku taimi na’e loto lelei ai ‘a e K pineti ke ‘omi ki he motu’á ni ke ne hanga ‘o tokanga’i ‘a e tafa’aki ko iá, pea na’e fai e lele atu ki he ‘Univ siti ‘o e Pasifiki Tongá, ko e ‘uhí, ko e feitu’u p ia ‘i he anga ‘a e vakai ma’ulalo ‘a e motu’á ni ‘oku nau fakalele lelei ‘a e fatongia ko iá. Pea ko e anga ‘emau fakakaukau, kapau ‘e ‘omai ‘a e fo’i fakakaukau ko iá ‘o ‘ai ‘i Tongá ni. ‘Ikai ke ngata ai ko e ‘univ sití ko ‘etau me’ang ue, te nau tokoni mai ki heni pea ‘e lava ke tau fai ‘a e ng ue ko iá fakalelei. Pea ko hono ola ia ‘a e ‘a’ahi na’e fai ki aí, ‘a ia ‘oku ngalingali ‘oku loto lelei ‘aupito ‘a e ‘univ siti ke nau tokoni. He ko e taha ia ‘enau fakakaukau ke nau tokoni mai ki hotau ngaahi Pule’angá.

Sai, ko e me’a ko f l ve’i mo e *fiber*, ‘oku fai ‘a e talatalanoa pea mo e satelaité, ‘oku fai ‘a e talatalanoa pea mo e ... lahi p ngaahi kautahá, ‘o kau ai mo e kautaha ko eni ko e Kasifiki ki he konga ko e ...

<000>

Taimi: 1555-1600

’Eiki Minisit Pa’anga: ... ko iá ‘oku te’eki ke ‘i ai ha me’a ‘e fu’u maau, ka ‘oku fai e talatalanoa pea mo ia. He koe’uhí, mahino ki he motu’a ni ‘oku fiema’u p konga satelaite ia, he ‘ikai ke tau lele p he *fiber optic*, kuo pau p ke ‘i ai mo e, pea mo e konga ke ‘alu ia he ‘at ki he fanga ki’i motu ko ena ‘oku tau feinga ke tau a’u ki aí, ka ‘oku te’eki ai ke maau lelei ‘a e talatalanoa ko iá. K te tau fononga atu p , ko e fakakaukau ke tau a’u ki he feitu’u kotoa p ‘oua ‘e ‘i ai ha taha ‘e li’ekina ‘ia kitautolu, tautautefito ki he ngaahi fanga ki’i ‘otu motu ki tahí.

Siaosi Sovaleni: K taki p fakamolemole ko e ki’i fehu’i p eni ia ke fakama’ala’ala he ‘oku mahu’inga ‘aupito e me’a ‘a e Minisit Pa’anga.

Sea K miti Kakato: Ki’i fehu’i eni Minisit .

’Eiki Minisit Pa’anga: Faka’ofa’ofa.

Fehu’ia pē na’e ‘osi fakamo’oni Pule’anga mo e Kautaha Satelaite Kasifiki

Siaosi Sovaleni: Ko u lave’i p Minisit na’e tuku mai foki e fakamatala na’e ‘osi fakamo’oni ‘a e Pule’angá ia ki he *contract* mo e Kasifiki, ‘a ia ko ho’o ‘uhingá ‘au ko e hala e fakamatala ia ko iá, ‘oku ‘ikai ke ‘i ai ha aleapau?. Ko e ki’i kole p ia Sea m l .

Faka’ikai’i Pule’anga ne ‘osi fakamo’oni’i aleapau mo ha kautaha satelaite

’Eiki Minisit Pa’anga: Ko e, ‘i he konga ko iá, te u peh p ‘oku ‘ikai ke mo’oni e fo’i fakamatala ko iá ‘i he, he koe’uhí ‘oku kehekehe p foki e fa’u ‘o e kautaha satelaité, *that’s another legal entity* mo e *Government*. Ka na’e ‘ikai ke *sign* e *Government* mo ha kautaha. Pea ko e tahá ‘oku te’eki ai ke maau ‘a e ‘ai ko ia ‘o e kautaha satelaité. Pea ko ‘eku, hang ko ‘eku lave ko ia ‘anenaí, ‘oku lolotonga fai atu ‘a e talatalanoa ki he me’a ko iá.

Tali fekau'aki mo e hoha'a he pa'anga ki he kuletiti 'iunioni kei tauhi pē Fale Pa'anga

Ka te u hoko mai ki he Kuletiti 'iunioni. Ko u tui p k taki p 'a e Fakafofonga N pele 'o Vava'ú, na'e 'ikai ke ke me'a mai he houa pongipongi na'e 'osi fai p 'emau, na'e fehu'i e me'a ko iá, p 'oku 'ave 'a e s nití 'o fakalele p ia 'e he potung ue. 'Oku 'ikai, 'oku kei tuku p ia he Pangike Fakalalakaká 'i he taimi ni 'o toki fai p ng ue ia pea toki totongi. Ko e sieké 'e kei 'omi p ki he motu'a ni ki Fale Pa'anga ke mau fakamo'oni 'o hang p ko ha to e me'a kehe. Ka ko e Potung ue ko ia ki he Leipá ko ia te nau fai 'a e fetu'utakí mo hono *assess* 'a e kakai ko ia 'e fai ki aí.

Te u ki'i afe ki ai he 'oku mahu'inga p koe'uhí ko ho'o to e, ke tokanga ki ai pea ko u tui ko e me'a mahu'inga 'aupito. Ko e h e me'a kuo faifai ai hono tuku 'i he Pangik Fakalalakaká pea mau to e ala atu 'o to e to'o mai kitu'a. Ko e fo'i 5 kilu p 'oku 'omai ke pailate'i he taimi ní. Ka ko e fakakaukaú kapau 'e lelei 'e to'o mai ia kitu'a e 14 milioná pea mei he Pangik Fakalalakaká. Ko e h hono 'uhingá, ko e Pangik Fakalalakaká 'oku *move* atu ia ke fakakom siale, pea 'oku 'i ai e ki'i faingata'a ai pea 'oku hanu mai e kakai he kongá ko iá. Te te talanoa p kita kia nautolu talamai p 'enautolu ia 'oku sai p ia. K 'oku mahino ia 'oku fai 'a e hoha'a ki ai 'a e kakaí. Pea ko e 'uhinga ia, he koe'uhí ko e me'a ko eni ko e *security*, pea 'oku nau mo'oni p nautolu. Pau 'aupito 'enau 'ai 'enautolu e me'a ko iá. Ko 'emau kamata ko eni 'i he Potung ue ko eni 'a e Leipá. Ko e kamata ko ia 'a e fanga ki'i Falé, fanga ki'i sosaietí 'a e ngaahi fa' , 'oku 'ange fo'i 6000 ia 'ikai ke 'i ai ha me'a ia, ha *security* ia 'e taha m t .

Lord Tu'ilakepa: Sea, sai p ia. Ko e 'uhinga p ko u, fakamolemole p Minisit Pa'anga. Fakamolemole p ke u ki'i kole p ki he Feitu'u na, 'e sai p Sea.

Sea K miti Kakato: 'Io, hoko koe, tokoni p .

Lord Tu'ilakepa: Ko 'eku fie tokoni p ki he Feitu'u na, nau kau au he ki he pa'anga ko ena kuo ke me'a mai ki aí. Sa'ia p au ia he Pangik Fakalalakaká koe'uhí 'oku lava ke malu 'a hono founa ko ia hono ng ue'aki ko senití, ka 'i he peseti 'e 1, 'alu hake 'o 'ova ki he kilu fihá, 'alu leva ki he peseti 'e 4 'Eiki Sea. Ko e me'a ko 'oku mau ongo'í 'e mautolu ia, ko 'emau atu mautolu ia hala 'ikai ke 'i ai ha pa'anga ia. Ka ko 'eku kole p 'a'aku ki he Feitu'u na. 'Oku sai ange p hono 'ange ki h . Me'a p 'a e Feitu'u na ko ho'o me'a p 'au kuo ki'i mahá, pamu'i atu, maaup pamu'i atu.

'Eiki Minisit Pa'anga: M l 'aupito. M l 'aupito Sea. 'Oku mahino p kiate au.

Sea K miti Kakato: Faka'osi mai Minisit kuo ta'alo mai e taimí.

'Eiki Minisit Pa'anga: 'Oku hang ko e me'a ko 'oku me'a ki ai 'a e 'Eiki Fakafofonga N pele 'o Vava'ú. Nau me'a atu nautolu 'ikai ke 'i ai ha pa'anga ia. Ko e fo'i hanu ia 'oku talamai, atu ki he peseti 'e 1 kuo 'osi ia, atu ki he peseti 'e 4 kuo 'osi ia. Ka 'oku, manatu'i ko e pa'anga eni 'oku kei tuku p 'enautolu. Fo'i 5 kilu p 'oku talaange 'oua te mou ala ki he nima kilú he 'e to'o mai, he te mau ng ue'aki 'emautolu ki he fo'i founa fo'ou ko eni 'oku 'ai ko ení. 'A ia 'oku,

Sea K miti Kakato: Minisit .

'Eiki Minisit Pa'anga: 'Oku ke to e me'a mai p k taki 'e 'Eiki N pele, 'oku ke me'a mai p koe he l unga ko 'oku lolotonga hokó. He koe'uhí 'oku nau l unga mai e fanga ki'i kakai iikí ia 'o talamai, me'a mai p kautama lalahí ia e fo'i toko taha 'o pae'i kotoa e ki'i fo'i s niti ia 'o 'osi, kae mahalo,

Lord Tu'ilakepa: 'Eiki Sea fakamolemole. 'Ikai ko e 'uhingá p ke tau fetokoni'aki. Ko e fakamolemole. Me'a ia na'e totonu ke fokotu'utu'u 'e he Feitu'u na, 'i ai p ki'i me'a ki he ni'ihi si'isi'í, 'i ai mo e me'a ki he ni'ihi ko lalahi 'aupitó. He 'oku mo'oni 'aupito 'aupito e me'a ia 'oku ke me'a mai ki aí. Ko e kau t hiná, tau fu'u tokanga 'aupito 'aupito kia nautolu ia ko 'enau omi p 'o to'o e kongá lahi. Pea 'oku totonu ke ta'ofi nautolu ia.

'Eiki Minisit Pa'anga: Sea, ko u peh 'e au ko e ...

Sea K miti Kakato: Faka'osi mai leva Minisit Pa'anga.

'Eiki Minisit Pa'anga: .. 'oku kau e 'Eiki N pele he kau tama lalahí.

Sea K miti Kakato: Ko ia.

'Eiki Minisit Pa'anga: 'Oku 'ikai ke, ko e fanga ki'i kauleká eni ia 'oku tau 'ai ke tau tokanga'í he kongá ko . 'Oku ne lava 'e ia e peseti 'e 8. M 1 .

Sea K miti Kakato: Hou'eiki tui homou kote, toki faka'osi mai 'apongipongi Minisit . Tau liliu 'o Fale Alea.

(Liliu 'o Fale Alea)

'Eiki Sea: M 1 Hou'eiki. Toloí e Falé ki he 10 'apongipongi. Tau kelesi.

Kelesi

(Ne fakahoko ai p 'e he 'Eiki Sea 'o e Fale Alea 'o Tonga, Lord Fakafanua, 'a e kelesi tuku 'a e Falé ki he 'aho ní)

<001>

Fakam 'opo'opo Feme'a'aki Fale Alea